

Nerea Bueno Fibla

**LES EXÈQUIES REIALS A LA MONARQUIA HISPÀNICA
EN ÈPOCA MODERNA**

TREBALL DE FI DE GRAU

Dirigit pel Dr. Josep Fàbregas Roig

Grau d'Història

UNIVERSITAT ROVIRA I VIRGILI

Tarragona

2021

ÍNDIX

1. Presentació.....	2
2. Metodologia.....	3
3. Estat de la qüestió.....	4
4. Les exèquies a la Monarquia Hispànica	
4.1. Introducció.....	7
4.2. Preparatius per a les exèquies i representacions iconogràfiques.....	9
4.3. Celebració de les exèquies reials.....	14
5. Evolució dels rituals funeraris	
a) Celebracions al segle XVI.....	20
b) Celebracions fúnebres al segle XVII.....	35
6. Celebració de les exèquies de Carles II a Tarragona.....	54
7. Segle XVIII, el cerimonial al casal de Borbó.....	59
7.1. Celebració de les exèquies de Felip V a Tarragona.....	66
8. Conclusions.....	70
9. Aplicació social.....	72
10. Fons arxivístiques.....	74
11. Bibliografia.....	74
12. Webgrafia.....	77
13. Annexes.....	79

1. Presentació

En aquest treball ens centrarem en les exèquies reials dels reis de la Monarquia Hispànica: Reis Catòlics, comentant per sobre les honres de Joana la Boja i el seu espòs Felip el Bell, seguint amb els de la Casa d'Àustria, que abraçarien els segles XVI, XVII, fins arribar a Felip V al XVIII, amb la pujada al tro de la Casa Borbó. Veurem que amb els Àustries Menors, sobretot durant els regnats de Felip IV i Carles II, els funerals així com els túmuls augmentaran en pompositat i grandiositat.

Per què he decidit fer aquest tema? Abans d'escollir l'estudi de les exèquies reials, havia estat considerant altres temes que també m'interessaven o que el tutor m'havia proposat, com el de Felip II i la seua estança a Tarragona o el de la Guerra de Successió a aquesta mateixa ciutat. Però em vaig decantar per aquest, primerament, perquè tot i que ja s'han fet diverses recerques, crec que segueix sent un tema que està poc estudiat avui dia. D'altra banda, durant els estudis de grau, a les pràctiques he estat treballant fonts primàries i volia que al meu treball de recerca hi tinguessin un cert protagonisme. Vaig començar a trobar molta informació sobre les honres de Carles II i Felip V als llibres d'actes municipals, digitalitzats a l'Arxiu Històric de Tarragona, i vaig voler aprofitar els documents per introduir-los i comentar-los de forma rellevant dintre del meu treball.

El cas és que coneixem força bé esdeveniments polítics, diplomàtics, enfrontaments, però en canvi passen més desapercebuts actes socials com poden ser els batejos, els matrimonis o els funerals dels monarques. Fer aquest treball m'ha permès endinsar-me dins d'un estudi que per a mi era pràcticament desconegut i que, si ho pensem bé, és rellevant per a la història, ja que no només ha evolucionat el ritual de la mort, sempre present al llarg dels segles, sinó que actualment no té res a veure el cerimonial funerari que se li fa a un monarca, amb el que es feia a l'època dels Àustria o dels primers Borbons. I és que tota la pompa, religiositat i serietat que eren imprescindibles en aquells moments, avui dia tenen una importància relativa.

En el marc d'aquesta presentació voldria aprofitar per recordar aquelles persones que m'han ajudat a la realització del treball, bé perquè m'han

proporcionat fons documentals, bibliografia o, simplement, m'han acompanyat. En primer lloc, agraeixo als tècnics que treballen al CRAI de la universitat la seua cordialitat alhora d'atendrem i d'ajudar-me a buscar bibliografia, sovint procedent d'altres universitats de Catalunya. Igualment a l'equip de l'Arxiu Històric de Tarragona per la seua bona disposició alhora de preparar-me els arxius específics que necessitava. També li estic molt agraïda als meus amics, Sergi, Àlex i Rafa, per animar-me en tot moment a seguir endavant amb el treball malgrat els moments de dubte i frustració. Donar-li les gràcies a la meua família per tindre tanta paciència quan els deia que intentaren minimitzar el soroll i en ajudar-me en tot el possible. També agrair-li al tribunal per al meu TFG les molèsties que s'han pres en llegir-se el meu treball. Finalment, li agraeixo molt al meu tutor, Josep, tot el temps, la gran ajuda i l'esforç que m'ha dedicat, malgrat que la pandèmia ens ho ha posat molt difícil i no hem pogut arribar a fer cap reunió de forma presencial.

2. Metodologia

En primer lloc, m'he centrat en localitzar, dintre dels Acords Municipals de Tarragona, les referències a les exèquies de Carles II i de Felip V, així com en quines dates havien rebut la notícia de les seues defuncions, i sobretot conèixer els dies de celebració dels funerals realitzats en el seu honor a Tarragona. Concretament s'han consultat les reunions del Consell celebrades entre 1695-1701 i entre 1746-1769. Com a conseqüència de la COVID la consulta s'ha fet a l'Arxiu Històric de Tarragona, on es troben digitalitzats, tot i que els originals actualment es conserven a l'Arxiu Històric de la Ciutat de Tarragona.

Igualment, per complementar l'apartat d'exèquies, s'han consultat els testaments de diversos monarques: Isabel de Castella, Ferran el Catòlic, Carles I, Felip II, Felip III, Felip IV, Carles II i Felip V, dels quals he transcrit algunes parts al llarg del treball. Per altre costat, he extret informació bibliogràfica referent a la mort i enterrament dels reis de la Casa d'Àustria i de Felip V, a més de la celebració dels funerals reials i de la construcció dels seus túmuls en diverses ciutats de la Monarquia Hispànica.

En l'últim apartat s'han transcrit alguns paràgrafs dels Acords Municipals de Tarragona que tractaven de l'arribada de la notícia de la defunció reial tant de Carles II com de Felip V, així com les disposicions i els dies que havien acordat per a dur a terme les honres. Amb això pretenia comparar ambdues defuncions i comprovar si a Tarragona se seguia el mateix protocol a l'hora de realitzar les exèquies, o si el fet de canviar de dinastia havia fet que també variaren els costums respecte a les celebracions funeràries.

A més, s'han incorporat diverses imatges funeràries, una corresponent a Felip IV titulada *Felipe IV, muerto*; pintura dipositada a la Real Academia de la Historia, en contrast amb una altra de Maria Lluïsa d'Orleans, *Exequias de la reina María Luisa de Orleans* pertanyent a la Hispanic Society of America, pintada per Sebastián Muñoz, i en la qual es percep com el seu cos comença a descompondre's. Per últim es pot veure una representació de Marianna d'Àustria vestida amb l'hàbit que va dur després de morir el seu espòs. A més, mostrem dues reproduccions dels túmuls en alçat en honor de Carles II i de Lluís I respectivament, per a la Cort, dipositades al Museu del Prado. També hem reproduït un quadre de Fernando Brambilla de l'interior del Panteó Reial de l'Escorial on, com és sabut, reposen la major part dels reis de la Monarquia Hispànica. Tampoc podien faltar les imatges de les estàtues orants que Pompeo Leoni va fer de Carles V i Felip II amb la seua família a la basílica d'El Escorial.

En relació a Tarragona disposem d'un plànol del casc antic de Tarragona, on apareix assenyalat el recorregut del seguici el dia de les exèquies de Carles II, des de la Casa de la Ciutat fins a la Catedral de Tarragona i que devia ser l'habitual en actes similars.

3. Estat de la qüestió

Una vegada consultades les fonts primàries, m'he centrat en els diversos articles i llibres que tractaven aquest tema. Un dels llibres del qual he pogut extraure més informació és el de Javier Varela, *La muerte del rey. El ceremonial funerario de la Monarquia española (1500-1885)*, ja que aporta informació sobre les defuncions de cada rei que ha tingut la Monarquia Hispànica des del segle XVI fins al segle XIX, tot i que només he consultat els segles XVI, XVII i mitjans del

XVIII. D'altra banda, la consulta dels testaments dels Reis Catòlics, així com de Carles V, Felip II, Felip III, Felip IV i Carles II m'han aportat les dades referents al lloc on volien ser enterrats, així com el número de misses que sol·licitaven per la seua ànima. També he consultat la Gazeta de Madrid, on es van publicar les defuncions de Carles II i Felip V.

En relació a les diverses celebracions que tenien lloc durant les honres d'un monarca he consultat l'article de M. Adelaida Allo, *El estudio de las exequias reales de la Monarquía Hispana: Siglos XVI, XVII y XVIII*; el de Margarita Cabrera, *El rey ha muerto: ritos, funerales y entierro de la realeza hispánica medieval* i *Funerales Regios en la Castilla Bajomedieval*; David Nogales, *Duelo, luto y comunicación política en la Castilla Trastámara*; María V. Gómez Requejo, *Los Austrias y las ceremonias alrededor de la muerte del rey, ritual y simbología*; Elisa Ruiz, *Aspectos representativos en el ceremonial de unas exequias reales (a. 1504-1516)*; i Inmaculada Rodríguez, *Ritual y representación de la muerte del rey en la monarquía hispánica*.

Respecte a les construccions dels túmuls i a les restriccions que van emetre els reis en algunes pragmàtiques, per tal de fer front a la despesa desmesurada en roba de dol i d'altres materials per als rituals funeraris, he trobat els articles de Benito Rodríguez, *Datos sobre la reutilización de piezas en los lutos reales del barroco: identificación de tres elementos constructivos*; i de Teresa Montiel, *Pragmática de Felipe V contra el abuso de trajes y gastos superfluos*.

A banda, per a les honres de cada rei, he buscat bibliografia específica. Començant pels Reis Catòlics he fet servir el text d'Álvaro Fernández, *Isabel la Católica. La fe de una reina*; el de María Victoria López-Cordón, *La reina Isabel y las reinas de España: realidad, modelos e imagen historiográfica*; així com els articles que parlen sobre les exèquies fetes en altres ciutats de diferents regnes, com apareix en *Exequias en memoria: el funeral de Isabel la Católica en Flandes*, de Maria Elena Barceló; *Exequias de Fernando el Católico en España, Italia, Flandes e Inglaterra*, de Jesús F. Pascual. En el cas de Joana de Castella i el seu espòs m'he centrat amb els articles de Juan-José Polo, *Exequias a la muerte de Juana I la Loca (1555)* i Miguel Á. Zalama, *Exequias por la reina Juana I en Londres: Religión, política y arte*, així com d'altres dels anteriorment mencionats, que també m'han aportat informació al respecte. Per a Carles V he trobat

diversos articles com ara el d'Hugo Hernán, *Las relaciones fúnebres sobre la muerte de Carlos V: Aproximación a una tradición discursiva*; o el de Rafael Portell, *Exequias celebradas en memoria del Emperador Carlos V en la catedral de Santa Gúdula*.

Passant ja a Felip II, he trobat informació referent a la seua defunció i als posteriors rituals funeraris en el llibre de Geoffrey Parker, *Felipe II*; també en l'article d'Omar Sanz, *El túmulo de Felipe II en El amante agradecido de Lope de Vega: una imagen para la historia*; així com altres articles d'algunes pàgines web com la de National Geographic, *Así murió Felipe II*; o el redactat per Manuel Fernández a la Real Academia de la Historia, *Felipe II*. Respecte a Felip III, el seu testament ens proporciona força dades, però també el llibre de Ricardo Martorell, *Anales de Madrid de León Pinelo. Reinado de Felipe III*. Referent a Felip IV el seu testament ha estat una bona font, així com l'article de José Manuel Baena, *En torno a las exequias de Felipe IV en Sevilla*, però també en altres documents ja citats.

Carles II és el rei del qual més informació disposem, en llibres com el de Jaime Contreras, *Carlos II el Hechizado. Poder y melancolía en la corte del último Austria*; o, pel que fa a política, el de Joaquim Albareda, *La Guerra de Sucesión de España (1700-1714)*. Centrats en els funerals, tenim articles com el de Pablo González, *Arte y propaganda en Italia ante la muerte de Carlos II de España. Imágenes, libros y panfletos entre Austrias y Borbones*; José A. Ortiz, *Metodología para el estudio de una muerte: las exequias de Carlos II en un contexto de cambio dinástico*; Victor Mínguez, *Los dos cuerpos de Carlos II*; i Teresa Zapata, *El catafalco para las exequias reales de Carlos II*. A més, referents a les seues dos esposes, he trobat l'article de Concepción Lopezosa, *Solemne despedida. Brillante memoria. Las exequias de María Luisa de Orleáns en Palermo a través de la Relación de Francisco Montalbo*, i el de María de los Ángeles Pérez, *Mariana de Neoburgo*. I ja respecte a Felip V he fet servir els articles de Denise León, *La respuesta de la Villa y Corte de Madrid en el siglo XVIII ante la muerte del rey. Evolución de los códigos simbólicos de las Exequias Reales: Emblemas y alegorías*; el de Victoria Soto, *La configuración de un modelo. Los catafalcos madrileños durante el reinado de Felipe V*; el de Diego Quijada, *La muerte del rey. Honras fúnebres reales en la ciudad de Palencia en*

el siglo XVIII; d'Antonio Romero, *Las exequias y los túmulos funerarios dedicados a Felipe V en Sanlúcar de Barrameda en 1746*; així com el llibre de Henry Kamen, *Felipe V. El rey que reinó dos veces*. A més de la transcripció de la Universidad Complutense de Madrid, *Transcripción de la obra: Epítome de la vida y costumbres, muerte y entierro del Catholico monarca Don Phelipe Quinto*.

4. Les exèquies a la Monarquia Hispànica

4.1. Introducció

Les exèquies, també anomenades honres fúnebres, van conformar una de les parts més importants dintre del protocol cerimonial funerari de la Monarquia Hispànica, des del segle XVI fins ben entrat el XIX. Aquests monarques, considerats els tutors dels seus súbdits, els hi reclamaven que resessin per la seua ànima mentre agonitzaven i un cop morts, per tal d'assolir la salvació i la glòria eterna. A través d'aquests actes es buscava enaltir la dinastia regnant.¹ I és que la mort d'un rei o de qualsevol membre de la família reial contribuïa a que s'elaborés tot un seguit de contingut ideològic, polític i funerari, mitjançant les rogatives, la construcció de les tombes reials, i els cerimonials funeraris amb els seguicis luctuosos, que es completaven amb l'arquitectura efímera.²

Dintre d'aquest protocol funerari hi havia dues fases: la privada, relacionada amb el tractament del cos del difunt i la pública, on tenien lloc les cerimònies de caràcter espiritual. I és que s'ha de tenir en compte que les exèquies es duïen a terme un o dos mesos després de la mort del monarca. Podien durar un o dos dies, depenent del cas. Si es feien durant dos dies, en la primera jornada es resaven les vespres, les matines i els laudes. Mentre que el segon dia se celebraven les misses de l'Esperit Sant, de Nostra Senyora i la de Rèquiem.³

La realització de les exèquies reials era de caràcter obligatori, ja que el protocol indicava que el nou monarca, o el cònjuge del difunt, enviava arreu un correu oficial ordenant que se celebraren. Estaven obligats a realitzar-les tota la

¹ Maria Adelaida ALLO et al. "El estudio de las exequias reales de la Monarquía Hispana: Siglos XVI, XVII y XVIII", *Artigrama: Revista del Departamento de Historia del Arte de la Universidad de Zaragoza*, núm. 19 (2004), pp. 40-94.

² Inmaculada RODRÍGUEZ, "Ritual y representación de la muerte del rey en la monarquía hispánica", *Potestas*, núm. 5 (2012), pp. 155-191.

³ Diego QUIJADA, "La muerte del rey. Honras fúnebres reales en la ciudad de Palencia en el siglo XVIII", *PITTM*, 84 (2013), pp. 137-163.

jurisdicció civil, religiosa i administrativa de la monarquia, així com també els territoris vinculats, fins i tot els més allunyats, cas de Flandes, Índies o Itàlia. Un cop rebudes aquestes missives, no es podia posar cap excusa per a no celebrar els honors, ja que no fer-les suposava una ofensa a la monarquia, tot i que el seu grau de luxe depenia en cada cas dels pressupostos de que disposaren. Molts municipis es van veure obligats a demanar préstecs o a cobrar impostos extraordinaris per tal d'assumir els costos d'aquestes celebracions, malgrat que en diversos casos la monarquia els ajudava econòmicament.⁴

La notícia de la mort dels reis arribava en un període relativament curt de temps a totes les possessions, incloent territoris italians, d'Amèrica o de Filipines. Les mateixes cèdules reials expressaven l'obligatorietat de celebrar les honres. I és que per a les autoritats de les diferents poblacions, la notícia de la mort del monarca significava poder mostrar de forma pública el seu suport a la dinastia del rei difunt, així com al nou hereu.⁵ Un cop es rebia la missiva, la qual normalment indicava el dia, el mes i l'hora en què s'havia produït el traspàs, es procedia a comunicar la luctuosa notícia a la població, a través de tocs de campana i, posteriorment, del pregó públic per les principals places i carrers de cada ciutat. Durant quaranta dies quedaven prohibides les activitats lúdiques o de diversió, i s'establia un període de dol oficial aproximadament de sis mesos dintre del qual tenien lloc les exèquies reials.⁶

Totes aquestes celebracions recordaven als súbdits el poder del monarca difunt, però també el de qui el succeiria. A més, mostraven el vincle que tenia la dinastia, en aquest cas la de la Casa d'Àustria, amb l'Església Catòlica. Així que, aquestes expressions de poder eren necessàries per tal de garantir la continuïtat de la dinastia a través del nou monarca.⁷

⁴ Maria Victoria LÓPEZ- CORDÓN; Gloria Franco Rubio (coord.). *La reina Isabel y las reinas de España: realidad, modelos e imagen historiográfica*, Vol. 1, Fundación Española de Historia Moderna, Madrid, 2005, pp. 340-356.

⁵ Benito RODRÍGUEZ, "Datos sobre la reutilización de piezas en los lutos reales del barroco: identificación de tres elementos constructivos", *Tiempos Modernos*, 29 (2014), pp. 1-18.

⁶ Javier VARELA, *La muerte del rey. El ceremonial funerario de la Monarquía española (1500-1885)*, Turner, Madrid, 1990.

⁷ María V. GÓMEZ REQUEJO, *Los Austrias y las ceremonias alrededor de la muerte del rey, ritual y simbología*, Estudios Institucionales, Madrid, 2016, pp. 251-264.

Abans de morir, els reis duïen a terme previsions testamentàries per deixar constància de com volien que fos l'enterrament, el tractament del seu cadàver, així com també el nombre de misses que volien que es resessin. Per altre costat, mentre agonitzava, al palau arribaven relíquies dels sants als quals era devot i que es suposava que tenien propietats miraculoses, tant per salvar el cos com l'ànima del monarca; també se li donava un crucifix que havia de subjectar i besar, a l'igual que una espelma, la qual representava la llum de la fe catòlica. A banda, també hi havien altres objectes, beuratges i, fins i tot es podia cridar a sanadors als quals se'ls atribuïa qualitats per curar. La població també resava per la seua curació, sent una mostra clara de religiositat popular.⁸ Es feien invocacions i oracions en forma de rogatives, per tal de demanar que el rei es recuperés com més aviat millor. S'ha de tenir en compte que en moltes ocasions no era possible dur a terme aquestes pregàries, degut a que el monarca moria de repent. Sigui com sigui, el cas és que ja fos perquè els metges l'informaven que el moment de la seua mort era imminent, o bé perquè el mateix sobirà pressentia que la seua hora s'aproximava, es procedia a subministrar-li els sagraments: la confessió, l'eucaristia i l'extremunció.⁹ Un cop realitzats, el monarca ja no podia rebre a cap familiar ni amiat, ja que s'havia de centrar en pensar només en el que li esperava en el més enllà. D'altra banda, el testament era habitual que s'hagués redactat dies abans, però, en cas de no ser així, ho feia en un moment de lucidesa que li permetés l'agonia.¹⁰

4.2. Preparatius per a les exèquies i representacions iconogràfiques

El rei, com qualsevol altra persona, patia malalties, es feia vell, i moria; per exemple, en l'enunciat del seu testament, Carles II seguia la mateixa fórmula dels testaments que podia ordenar redactar qualsevol persona:

[...] conozco que como mortal no puedo escapar de la muerte, pena en que todos incurrimos por el pecado de nuestro primer padre. Y

⁸ María V. GÓMEZ REQUEJO, *Los Austrias y las ceremonias...*, pp. 251-264.

⁹ Diego QUIJADA, "La muerte del rey. Honras fúnebres reales en la ciudad de Palencia en el siglo XVIII", pp. 137-163.

¹⁰ Javier VARELA, *La muerte del rey...*

hallándome (como me hallo) enfermo en la cama, de enfermedad que nuestro Señor ha sido servido darme [...]»¹¹.

Després de produir-se la defunció, s'havia de certificar la seua mort mitjançant l'observació del seu cos i, posteriorment, es procedia a fer-li l'autòpsia i, en algunes ocasions, se l'embalsamava; per tant era necessari, després d'expirar, notificar-ho de forma immediata, ja que d'aquesta forma es confirmava el seu successor. Depenent del cas, el cos del sobirà es quedava un dia, o menys, a la seua cambra, mentre que en la localitat on s'havia produït l'òbit començaven a sonar les campanes d'esglésies, monestirs i convents tocant a morts, així com també a celebrar-se les primeres misses en el seu honor. Després es passava a llegir el testament davant del successor i d'altres personalitats. En el cas que la defunció es produís en un indret allunyat de la seva residència habitual, es procedia a introduir el cadàver en un taüt, el qual era traslladat fins a ser enterrat en el lloc indicat.¹²

A partir del segle XVII, el cos del monarca s'exposava entre un i tres dies, depenent del cas, al Saló Gran del palau –també anomenat Saló Daurat–. El taüt destapat estava sobre un llit que, alhora es col·locava sobre una tarima sota d'un dosser, rodejat de diversos altars, amb la finalitat que els seus súbdits el pogueren contemplar i honrar. Aquesta pràctica no es feia igual arreu, ja que per exemple a França o a Anglaterra el cos se substituïa per una efígie, la qual imitava el rei difunt.¹³ Eren imatges temporals en que mitjançant una mascareta es representaven els seus trets facials i també les mans. Normalment acostumaven a estar fetes en cera, fusta o cuir. A França, l'ús de l'efígie havia adquirit un gran simbolisme que, en canvi, a la Monarquia espanyola no es té constància del seu ús. Del que sí que es té confirmació és de l'embalsamament, tot i que aquesta pràctica va tornar de nou arran la mort de Felip III. Un dels motius pels quals es va recuperar esta pràctica podria ser pel fet que es va ampliar el temps d'exposició del cadàver, passant d'un a tres dies, tot i que hi hauran excepcions. A més, mitjançant la momificació del cos, s'aturava la seua descomposició a més d'evitar als assistents l'olor desagradable que de segur es

¹¹ *Testamento de Carlos II*. Madrid, Centro de Publicaciones. Ministerio de Cultura y Deporte, 1982. <https://sede.educacion.gob.es/publiventa/d/4351/19/1> fols. 110 a 112.

¹² Javier VARELA, *La muerte del rey...*

¹³ Inmaculada RODRÍGUEZ, "Ritual y representación de la muerte del rey...", pp. 155-191.

produiria en cas de no haver-se fet. Tot i així, s'ha de tenir present que aquesta pràctica era cara i complexa; llavors també es pot percebre que, mitjançant aquest procediment, també es pretenia exaltar l'esplendor del sobirà difunt i de la seua dinastia. L'embalsamament també implicava que les entranyes i el cor del monarca difunt, dipositades dintre d'una caixa de plom, que alhora estava dintre d'una altra de fusta, s'enterraren a partir de mitjan segle XVII al convent franciscà de San Gil de Madrid, pel que respecta als reis. I pel que feia a les reines, al convent de las Descalzas. A més, aquest enterrament s'acompanyava d'una certa pompa, ja que dos Monteros de Espinosa¹⁴, un majordom i alguns criats acompanyaven de nit al carruatge encarregat de transportar les vísceres i el cor reials fins al convent corresponent.¹⁵

Realment, durant el Renaixement i el Barroc es percebia la mort com a part d'un procés, el qual començava amb el naixement d'un ésser humà. En general es feia un retrat del monarca ja difunt, predominant dos tipus: el mortuori i el *post mortem*. Així que, en aquest sentit, el retrat mortuori representa al personatge ja mort, amb el *rictus mortis* present; mentre que el retrat *post mortem* mostrava a les persones com si encara estigueren vives, quan de fet, en el moment de pintar-les ja havien mort. Les imatges mortuòries, lluny de voler enviar un missatge de decadència de la monarquia, el que feien era transmetre la idea de poder, de que el rei podria assolir la glòria eterna degut a la seua mortalitat, a les seues virtuts polítiques i religioses que havia tingut en vida, i a totes les celebracions

que envoltaven la defunció del rei; sent alhora una forma de record i d'exemple per a futures generacions. Per exemple, hi han diversos retrats entre els monarques espanyols amb aquestes característiques, com ara la *Muerte de Carlos II* de Pieter Schenk, o també la titulada *Muerte de Carlos*

¹⁴ Els Monteros d'Espinosa formaven part de la guàrdia personal del rei des del segle XI, i en la Casa d'Àustria, d'entre altres feines, s'encarregaven de reconèixer el cos del rei difunt, així com de vetllar-lo un número d'entre sis i dotze membres mentre era exposat i fins al lloc on era sepultat. Però, que a partir del 1704, aquesta protecció del cadàver del rei la van compartir amb la guàrdia de Corps.

¹⁵ Javier VARELA, *La muerte del rey...*

// de Pieter van der Berge. Del pare de Carles II, Felip IV, també es conserva un quadre titulat *Felipe IV, muerto* (Real Academia de la Historia), el pintor del qual és anònim. En aquest retrat, la figura del rei difunt apareix sobre el llit funerari, vestit amb l'hàbit franciscà; a més de portar posat el collar del Toisó d'Or, així com una creu de pedres precioses que subjecta entre les mans, i que possiblement es tractaria d'una relíquia familiar.¹⁶

Igualment es conserven imatges d'altres membres de la família reial ja difunts, com el de la primera esposa de Carles II, María Lluïsa d'Orleans, la qual apareix en el quadre *Exequias de la reina María Luisa de Orleans*, fet per Sebastián Muñoz. Vestida amb l'hàbit carmelita, es veu clarament la teoria dels dos cossos, és a dir, que en el fèretre situat sobre el llit apareix com a cadàver, amb el seu

cos deteriorant-se, mentre que a la part superior apareix un retrat de la reina en vida, mostrant la seua bellesa i esplendor. El quadre va ser encarregat pel convent de Carmelites Calçats de Madrid. I actualment es troba a la *Hispanic Society of America*.¹⁷

En canvi, no han arribat fins als nostres dies altres pintures d'aquest estil, com ara la que Felip III va encarregar a Bartolomé González Serrano en honor a la seua esposa Margarita d'Àustria. Per tant, del que s'ha explicat s'extrau que malgrat que dintre de la Monarquia Hispànica es feien representacions artístiques esculpides o pintades dels sobirans difunts, era molt més extensa la pràctica de representar-los de forma figurada o metafòrica en els túmuls que es feien per a les exèquies reials.¹⁸

¹⁶ Victor MINGUEZ, "Los dos cuerpos de Carlos II", *Monográfico 4* (2016), pp. 68-91.

¹⁷ Inmaculada RODRÍGUEZ, "Ritual y representación de la muerte del rey ...", pp. 155-191.

¹⁸ Victor MINGUEZ, "Los dos cuerpos de Carlos II", pp. 68-91.

Com en el cas de Maria Lluïsa d'Orleans, en algunes representacions es dibuixava al monarca o als seus familiars vestint hàbits religiosos, com ara el dels franciscans, sent exemple d'humilitat i una forma de redimir les seues culpes. És a dir, aquests retrats perduraven en el temps i, d'alguna manera, vencien la mort. En determinades ocasions es podien fer retrats mortuoris dels personatges reials per tal d'enviar-los a familiars llunyans o a dinasties amb alguna aliança. A més de la pintura, una altra forma de representació serien les escultures funeràries que mostraven al rei difunt orant, com seria el cas dels monuments d'El Escorial fets per Pompeo Leoni; o bé apareixien adormits, tenint com a exemple els situats a la Capella Reial de Granada, abans de la construcció d'El Escorial.¹⁹

Es pensava que el pas del monarca pel purgatori seria breu i tenia com a finalitat “morir bé”. Per bona mort entenien la mort natural, quan el monarca moria per vellesa o per malaltia, ja que abans de morir podia donar consell a qui havia escollit com a successor seu, s'acomiadava de la seua família i procedia a rebre l'extremunció, jugant la religió catòlica un paper fonamental perquè fos venerat posteriorment i per assolir la glòria, si havia dut una vida exemplar. En aquest punt s'ha de distingir la mort natural de la mort violenta. La violenta tenia lloc quan el rei era assassinat o moria durant una batalla. Quan moria de forma natural es podia convertir en un sant, mentre que quan ho feia violentament podia esdevenir un màrtir o, fins i tot, un heroi.²⁰

Després de celebrar el corresponent respons, a partir de finals del segle XVI el cos es traslladava des del palau fins al panteó reial, situat al Reial Monestir de San Lorenzo de El Escorial, seguint la tradició que havia començat Felip II. En aquest punt ens hem de referir que està documentat que els monarques i la seua família feien ús dels taüts. En algunes ocasions se'n feien servir dos, un de fusta i l'altre de plom, com els que es van fer servir quan van morir Carles V i Felip II. Llavors, el seguici –que havia sortit per la tarda- acompanyava al rei difunt des de Madrid fins al monestir, on s'arribava pel matí; hi participaven persones de tota condició, algunes a cavall o sobre mules, altres caminant portant espelmes, vestides de dol, amb interpretació de càntics funeraris; moltíssima gent

¹⁹ Inmaculada RODRÍGUEZ, “Ritual y representación de la muerte del rey ...”, pp. 155-191.

²⁰ *Ibid.* pp. 155-191.

s'aproximava vora el camí per donar l'últim adéu al monarca. La processó parava a Aravaca, a Las Rozas i a Galapagar per tal de recuperar focs, menjar i resar els responsoris, fins que a primeres hores del matí arribaven a El Escorial. Llavors, el taüt es dipositava sobre un cadafal situat en un pòrtic, per a resar-li diverses oracions i beneïr-lo. Després es posava sobre un altre túmul, situat al creuer de l'església. Finalment, acabats els oficis litúrgics, es procedia al reconeixement del cos del difunt i el prior i la resta de clergat s'encarregaven de dipositar el fèretre en el seu lloc corresponent al panteó. Tot i que cada enterrament seria diferent, i no sempre se seguien tots els passos que s'han descrit.²¹

Els monarques normalment deixaven constància d'on volien ser enterrats, encara que aquest desig podia trigar en complir-se, ja que si morien lluny del lloc on volien ser sepultats, depenent del clima i de les circumstàncies es tardava un temps en el trasllat. Per exemple, durant els mesos càlids era habitual que el fes una sepultura provisional fins que es pogués enterrar al difunt al seu lloc definitiu, com va ser el cas de Felip el Bell. En canvi, si morien durant els mesos freds, les seues restes podien recórrer una llarga distància, ja que el fred no accelerava tant la descomposició del cos; aquest seria el cas de la reina Isabel, ja que es va trigar vint-i-dos dies en traslladar el seu cos fins a Granada, on va ser inhumada.²²

4.3. Celebració de les exèquies reials

El dol sempre ha estat un costum amb el qual s'expressa el sentiment de tristesa i dolor per la mort d'una persona estimada i, en aquest cas, la defunció del monarca afectava a tots els estaments de la societat; així que tothom s'havia de vestir amb les vestimentes adequades en senyal de dolor per la defunció del seu senyor, mitjançant les lleis que s'havien anat decretant; de la mateixa manera tenien lloc rituals per expressar públicament aquest sentiment de pèrdua. Hi havien diverses vestimentes que simbolitzaven concretament el dol, com ara les

²¹ Javier VARELA, *La muerte del rey...*

²² Margarita CABRERA, "El rey ha muerto: ritos, funerales y entierro de la realeza hispánica medieval", *De la tierra al cielo* (2013), pp. 239-260.

lobes i els capirotos que vestien els homes, establerts de forma oficial amb la Pragmàtica del 1502; mentre que les dones havien de dur un mantell amb caputxa, així com toques negres per cobrir el cap. La *loba*²³ era un mantell fosc, mentre que el capirot²⁴ es va utilitzar durant els segles XVI i XVII, sent com una mena de caputxa que formava part del vestuari de dol i que, de vegades, s'unia a la *loba*. Es pot dir que des de principis de l'Edat Moderna vestir amb colors que expressaren alegria durant el període de dol estava sancionat. Els qui més dificultat tenien a l'hora de dur una vestimenta adequada per expressar el dol eren els pobres i els més miserables, ja que a la majoria els resultava impossible aconseguir alguna peça, per molt senzilla que fos, fet que portava al seu empresonament o a sancions per no dur-les.²⁵

Des del regnat del Reis Catòlics es va intentar rebaixar l'excessiu cost, a través de diverses pragmàtiques, que es referien al tipus d'il·luminació que s'havia de posar durant les celebracions, com ara les que es van emetre al 1501 i al 1503 o com la del 1502, en que el negre es va imposar obligatòriament com el color per al dol. Al 1565, Felip II va decretar que només el rei i els membres de la seva família podien tenir túmuls, o bé en el cas de la mort dels cònjuges, dels pares o dels fills es podia vestir de dol durant més de sis mesos, però la resta només podien portar capes amb el cap descobert; també es va limitar l'ús de la cera. Moltes d'aquestes pragmàtiques no eren seguides ni pel clergat ni per la noblesa, tot i que implicava diversos càstigs. Carles II, l'any 1691, va emetre la Pragmàtica de Dols, la qual eliminava les ajudes econòmiques que fins aquell moment es donaven per aquestes celebracions. No obstant, s'intentava que tinguessin el màxim esplendor, ja que era la manera de demostrar el grau de tristesa per la mort del monarca. Al novembre del 1696 es va fer una altra pragmàtica que prohibia l'accés a determinats teixits segons la jerarquia social. Ja sota la dinastia Borbó, al 1714, s'havia eliminat el capirot i la *chía*, un mantell curt i negre, destinat també al dol cortesà. Al 1723, Felip V també va emetre una pragmàtica per a regular la qualitat de les teles i limitar els costos, ampliant la del 1691.²⁶ Ja al

²³ Real Academia Española, DLE. *Loba*, 2021, <https://dle.rae.es/loba?m=form>

²⁴ Real Academia Española, DLE. *Capirote*, 2021, <https://dle.rae.es/capirote?m=form>

²⁵ David NOGALES, "Duelo, luto y comunicación política en la Castilla Trastámara", *Edad Media. Rev. Hist.*, 17 (2016), pp. 327-350.

²⁶ Benito RODRÍGUEZ, "Datos sobre la reutilización de piezas en los lutos reales del barroco: identificación de tres elementos constructivos", pp. 1-18.

novembre del 1724 prohibia que a la façana d'esglésies i de cases es penjaren teles en motiu de dol per funerals particulars. El 4 de novembre del 1729, va tornar a publicar una Reial Pragmàtica per a fer front a l'excés de vestimentes i altres costos innecessaris. Entre aquestes mesures, s'establia que si moria algun membre de la família reial, a l'hivern els homes havien de vestir de "bayeta" o de drap negre, així com l'ús de capes llargues, mentre que a l'estiu vestirien de llaneta. Les dones només vestirien de "bayeta" o de llaneta a l'estiu.²⁷

De fet, vestir de dol als membres que ostentaven càrrecs municipals suposava una gran despesa, ja que a banda de la vestimenta, també s'havien de pagar les tapisseries decoratives, la cera, les estructures funeràries, els ornaments de les cavalleries i qualsevol altre element relacionat amb els funerals. Tot i així, a molts nobles els agradava entregar roba de dol als seus criats, no només per aparentar riquesa, sinó també per sentir-se més pròxims a la família reial.²⁸

Durant aquest temps s'havia d'exterioritzar el sentiment de dolor tant en la roba com en els actes de la vida pública i en la decoració dels edificis; per altra banda també era un signe de distinció segons l'estament al qual pertanyia cada persona. Per exemple, al 1504 arran la mort de la reina Isabel, el consell municipal de Còrdova va prohibir que es fessin activitats lúdiques o que els animals portaren cascavells.²⁹ Un cop passats aquests mesos, la mateixa monarquia era la que decretava oficialment que ja es podia tornar a la normalitat.³⁰

En el cas de la Monarquia Hispànica, als segles XVI i XVII, la Casa d'Àustria s'encarregava de totes les gestions referents a la cerimònia de les exèquies a la Cort. En primer lloc es nomenava a un comissari, que sota el govern dels Àustria es va anomenar Superintendent d'Obres Reials; mentre que durant el govern de la Casa Borbó es deia Majordom Major. També la mateixa monarquia decidia a quina església volia que es celebrés la cerimònia. A diferència de la Cort, les

²⁷ Teresa MONTIEL, "Pragmática de Felipe V contra el abuso de trajes y gastos superfluos", *ArtyHum. Revista digital de Artes y Humanidades*, 10 (2015), pp. 168-179.

²⁸ Javier VARELA, *La muerte del rey...*

²⁹ Maria Victoria LÓPEZ- CORDÓN; Gloria Franco Rubio (coord.), *La reina Isabel y las reinas...*, pp. 340-356.

³⁰ Diego QUIJADA, "La muerte del rey. Honras fúnebres reales en la ciudad de Palencia en el siglo XVIII", pp. 137-163.

autoritats municipals s'havien de fer càrrec dels costos de les honres fúnebres que se celebraven a les respectives ciutats i viles, les quals nomenaven una comissió organitzadora per a encarregar-se de tots els actes relacionats amb les exèquies.³¹

Per tant, les honres fúnebres es celebraven a ser possible abans d'acabar els sis mesos de dol establert, i tenien lloc tan a la Cort com a la resta de ciutats pertanyents a la Monarquia. En aquestes últimes es podien fer tant en les principals esglésies de les ciutats, així com en altres temples, institucions i parròquies de menor importància. Com ja s'ha comentat podien durar entre un i dos dies i un cop acabades, en el cas de la Cort, es resaven els responsos per l'ànima del difunt i a cada assistent se li donava una moneda, de diferent valor segons la seua condició social, i una vela. El nou monarca es retirava després d'haver-se acomiadat del cos del difunt a l'exterior del palau, però des de principis del segle XVII es va acceptar que assistís a les honres, situant-se darrere d'una cortina.³²

I és que s'ha de tenir en compte que els actes més rellevants eren els que es celebraven a la Cort. Madrid disposava de tres espais religiosos per aquestes celebracions: el convent de Santo Domingo el Real, l'església de San Jerónimo el Real i el Real Monasterio de la Encarnación. En aquest punt, hem d'assenyalar que, en un primer moment, quan la Cort es va establir de forma definitiva a Madrid amb Felip II, al 1568 l'Ajuntament va celebrar les exèquies corresponents al príncep Don Carlos i a la tercera esposa de Felip II, Isabel de Valois, a l'església de Santo Domingo; en canvi, al 1580, per a les de l'última esposa de Felip II, Ana d'Àustria i per a les d'aquest rei es va utilitzar la de San Jerónimo, guanyant més popularitat per a aquests tipus de cerimònies. A partir del 1665, serà al convent de l'Encarnación on es faran més exèquies reials, segons sembla per la gran devoció que la segona esposa de Felip IV li tenia; quedant l'església de San Jerónimo, en principi, per a fer les honres dels familiars de la reialesa hispànica. A Santo Domingo es passarien a celebrar les honres promogudes per l'ajuntament de Madrid.³³

³¹ Maria Adelaida ALLO et al. "El estudio de las exequias reales de la Monarquía Hispana...", pp. 40-94.

³² Javier VARELA, *La muerte del rey...*

³³ María V. GÓMEZ REQUEJO, *Los Austrias y las ceremonias...*, pp. 251-264.

L'església es decorava tant a l'interior com a l'exterior; era costum decorar el pòrtic i les naus amb domassos negres, escuts, medallons jeroglífics, etc.; mentre que al centre s'ubicava el túmul. I és que aquesta decoració havia de centrar les mirades dels assistents en la màquina fúnebre i la resta de decoracions funeràries, ocultant les imatges i objectes habituals de l'església. Formaven part dels rituals el dol, el seguici fúnebre, el túmul i la litúrgia dins l'església.³⁴

Un element imprescindible era l'arquitectura efímera que es va dur a terme durant els segles XVI, XVII i XVIII, i que es construïa específicament per a aquestes celebracions, rebent el nom de pires, cadafals, monuments efímers, mausoleus, capelardents, màquines funeràries o bé túmuls. Aquest aparell fúnebre, de caràcter provisional, es feia servir durant les exèquies o en determinats casos, i es construïa en un temps breu. Aquest túmul, que podia tenir diversos pisos, estava ubicat a l'interior de l'església normalment, adornat amb escuts, banderes, escultures i pintures amb imatges simbòliques, jeroglífics i epitafis, mitjançant els quals s'expressaven els èxits militars i polítics del rei, els regnes que governava, o bé les seues virtuts. També es transmetia el missatge que la mort havia triomfat, ja que era l'única que podia vèncer al sobirà. Aquestes decoracions fúnebres servien tant de propaganda religiosa com política de la monarquia. La seva ànima, no obstant, degut a les bones accions, tenia assegurada la glòria eterna i la continuïtat de la seua dinastia, tal i com exterioritzava la cúspide d'aquesta màquina funerària. D'altra banda, era molt important l'ús d'espelmes per a crear un ambient funerari, amb la llum que irradiaven.³⁵ El fet de ser de grans dimensions implicava que el seu cost també era molt elevat. En aquest punt, s'ha de dir que a finals del segle XVI, la màquina funerària va anar fent-se cada cop més gran i alta, afegint-hi decoracions, de tipologia diferent cada una; sovint s'aprecien influències d'altres territoris, com ara les que tenien forma de temple amb obeliscs, singulars del barroc italià. El túmul –que es construïa al creuer de les esglésies o catedrals– no contenia el seu cos, sinó que acollia de forma simbòlica al difunt, de vegades amb una urna; en la part inferior s'hi col·locaven a sobre el seus atributs reials: el ceptre i la

³⁴ Margarita CABRERA, "El rey ha muerto: ritos, funerales ...", pp. 239-260.

³⁵ Maria Adelaida ALLO et al. "El estudio de las exequias reales de la Monarquía Hispana...", pp. 40-94.

corona; però també volia donar la millor imatge del monarca mort. Després de la cerimònia, es desmuntava i es podien guardar els elements per si convenia reutilitzar-los en circumstàncies similars.³⁶

Qui acostumava a fer els dissenys dels túmuls era el mestre major, després el sobirà o una altra figura escollia el que creia més adequat. Tot i que es va fer algun concurs de traces per aquest motiu, com quan va morir Maria Lluïsa d'Orleans. En canvi, qui s'encarregava de la construcció de la pira eren més de setanta treballadors, sota les ordres d'arquitectes o oficials, depenent del cas. Quan acabaven les exèquies, la màquina funerària es deixava exposada diversos dies per a tota aquella gent que no havia pogut assistir a les cerimònies i pogués ara contemplar el cadafal. Degut al fet que els túmuls es feien en molt poc temps, a que els materials eren de baixa qualitat i que es desmuntaven de seguida, són molt pocs els elements que s'han conservat fins als nostres dies. Les poques restes que queden a Espanya es troben a Abravenses de Tera (Zamora), a Rionegro del Puente (Zamora) i a La Torre de Esteban Hambrán (Toledo).³⁷

Era necessari que passés molt poc temps entre la celebració de les honres fúnebres i la proclamació del successor del difunt, ja que encara que la Corona passava directament a la persona escollida, en cas de retardar que el nou monarca es fes càrrec dels exercicis de poder que li corresponien, podia suposar que es produïra inestabilitat política.³⁸ A propòsit del que s'ha dit, és important destacar l'acte del Penó, que no només es celebrava a Madrid, sinó a diferents ciutats espanyoles, per tal de proclamar com a hereu al successor escollit pel difunt, tot i que el nou monarca havia de retirar-se un cert temps mentre durés el dol. Però, amb l'arribada al tron de la dinastia Borbó, el nou monarca ja no es retiraria a San Jerónimo abans de les exèquies, sinó que es mostraria en públic en actes com ara el besamans o anar a visitar la Verge d'Atocha. De fet, durant l'alçament del Penó el sobirà estaria situat al balcó de la Plaza Mayor. També veurem com a les processons anirà disminuint el número d'assistents i

³⁶ Margarita CABRERA, "El rey ha muerto: ritos, funerales ...", pp. 239-260.

³⁷ Benito RODRÍGUEZ, "Datos sobre la reutilización de piezas en los lutos...", pp. 1-18.

³⁸ Diego QUIJADA, "La muerte del rey. Honras fúnebres reales...", pp. 137-163.

l'esplendor. La Il·lustració tindria, a mitjan segle XVIII, un paper clau en aquesta disminució de grandiositat en les exèquies reials.³⁹

Durant les honres, quan la comitiva arribava al temple, després d'haver circulat pels diferents carrers engalanats amb tapissos negres de la ciutat i sota la mirada de diversos espectadors i les campanes sonant de fons, es col·locaven on els tocava, en funció del seu nivell jeràrquic. Segons la ciutat, es podia fer més d'un seguici, depenent de la institució que s'encarregués dels funerals. Les exèquies eren la celebració on més es mostraven les regles del cerimonial cortesà; amb els sermons, el que es pretenia era transmetre un missatge religiós i, alhora, polític, és a dir, s'exaltava la figura del monarca, però també se'l mostrava com a exemple de virtuts cristianes a seguir, mentre es resava per la salvació de la seua ànima; en canvi es procurava no manifestar els seus defectes i errors.⁴⁰

Com a conseqüència d'aquestes celebracions funeràries, va sorgir la crònica oficial dels cerimonials o "Llibres d'Exèquies", els quals formaven part de les "Relacions d'Esdeveniments". En aquests llibres es descrivien les architectures efímeres, els continguts iconològics d'aquestes, l'ordre en que anava el seguici i els seus itineraris, a més de les oracions i els sermons que es feien durant els dies que duraven les honres.⁴¹

5. Evolució dels rituals funeraris

a) Celebracions al segle XVI

Isabel la Catòlica

Isabel de Castella en principi no estava destinada a regnar, ja que abans estaven en la línia de successió els fills del seu germanastre Enric IV, així com el seu altre germà Alfons. Però amb la defunció d'aquest últim i amb la firma del *Tractat de Toros de Guisando* al 1468, Isabel passava a ser la successora d'Enric IV. No obstant, després d'aquest tractat va haver d'enfrontar-se en una guerra civil, que

³⁹ Javier VARELA, *La muerte del rey...*

⁴⁰ Diego QUIJADA, "La muerte del rey. Honras fúnebres reales...", pp. 137-163.

⁴¹ Concepción LOPEZOSA, "Solemne despedida. Brillante memoria. Las exequias de María Luisa de Orleáns en Palermo a través de la Relación de Francisco Montalbo", *Pecia Complutense*, núm. 14 (2011), pp. 39-53.

va durar gairebé quatre anys, amb la suposada filla d'Enric IV, Joana la Beltraneja, pel tron de la Corona de Castella. Al 1496, juntament amb el seu espòs Ferran, havien rebut el títol de Reis Catòlics, degut a la seua acció de govern en pro de fomentar el catolicisme. Finalment, la reina va perir el dia 26 de novembre del 1504 a Medina del Campo, després que la terra tremolés, interpretant-se com a senyal de tristesa per la seua desaparició.⁴²

En el seu testament, redactat el dotze d'octubre del 1504, especificava que volia ser enterrada a la Capella Reial de Granada, ciutat que, com és sabut havia estat conquerida al 1492, després de deu anys de guerra, cosa que va significar acabar amb l'últim regne musulmà que havia quedat a la Península Ibèrica. També feia referència a que se l'havia de vestir amb l'hàbit franciscà, sense embalsamar el seu cos, com sí que s'havia fet a altres reis a l'Edat Mitjana i fins a finals del segle XIV:

*E quiero e mando que mi cuerpo sea sepultado en el monasterio de sanct Francisco, que es en la Alhambra de la çibdad de Granada, seyendo de religiosos o de religiosas de la dicha orden, vestida en el habito del bien auenturado pobre de Ihesu Christo sanct Francisco, en una sepultura baxa...*⁴³

Tot i que demanava que en: *las obsequias que se fezieren por mi, donde mi cuerpo estouiere, las hagan llanamente sin demasias*, establia que s'havien d'oficiar vint mil misses per a la salvació de la seua ànima, deixant al criteri dels testamentaris la quantitat monetària en almoines que s'havien de donar:⁴⁴

*Item mando, que despues de cumplidas e pagades las dichas debdas, se digan por mi anima, en iglesias e monasterios obseruantes de mis reynos e sennorios, veynte mill missas, adonde a los dichos mis testamentarios pareçiere que devotamente se diran, e que les sea dado en limosna lo que a los dichos mis testamentarios bien visto fuere.*⁴⁵

⁴² Álvaro FERNÁNDEZ, *Isabel la Católica. La fe de una reina*, Ed. Rialp, Madrid, 2014, pp. 15-45.

⁴³ *Testamento y Codicilo de Isabel la Católica*. Ministerio de Educación de España, 2013. <https://elibrary-net.sabidi.urv.cat/es/ereader/urv/49369?page=51> pp. 25-37.

⁴⁴ *Testamento y Codicilo de Isabel la Católica*, pp. 25-37.

⁴⁵ *Testamento y Codicilo de Isabel la Católica*, pp. 25-37.

Havia deixat com a hereva a la seua filla Joana, tot i que en cas de que aquesta també morira, deixava com a hereu al seu nét Carles, fill de Joana i Felip el Bell:

*Otrosi, conformandome con lo que deuo e soy obligada de derecho, ordeno e establezco e ynstituyo por mi universal heredera de todos mis reynos e tierras e sennorios e de todos mis bienes rayzes despues de mis dias, a la illustrissima prinçesa donna Juana, archiduquesa de Austria, duquesa de Borgonna, mi muy cara e muy amada hija primogenita, heredera e successora legitima de los dichos mis reynos e tierras e sennorios, la qual luego que Dios me lleuare se yntitule de reyna.*⁴⁶

*E quiero e mando, que quando la dicha princesa donna Juana, mi muy cara e muy amada hija, falleciere desta presente vida, suçeda en estos dichos mis reynos e tierras e sennorios, e los aya e herede el infante don Carlos, mi nieto, su hijo legitimo e del dicho prinçipe don Filipo, su marido, e sea rey e sennor dellos...*⁴⁷

La mort es va anunciar el dia 11 de desembre del 1504 als territoris de Flandes. Des d'aquest moment es va començar a preparar el cerimonial funerari, el qual va tenir lloc els dies 14 i 15 de gener del 1505 a Brussel·les. En aquest cas, l'església escollida va ser la de Santa Gúdula, que es va cobrir parcialment amb teles negres de llana i de vellut i a la decoració s'hi van afegir els escuts d'armes de la difunta.⁴⁸

En el cas de la Península Ibèrica, es té informació de les honres fúnebres que es van dur a terme a Còrdova en honor de la reina Isabel; vuit dies després de la seua mort, el 4 de desembre, es va mostrar una cèdula del rei a la reunió capitular de la ciutat, la qual expressava l'última voluntat de la reina respecte a com s'havien de fer les seues exèquies. Aquestes es van celebrar els dies 6 i 7 de desembre, mentre que a Segòvia, van tenir lloc dos dies després. L'any següent, a Girona es va construir dintre la catedral un cadafal amb quatre columnes i dosser, a banda de més dels noranta ciris que l'envoltaven. També sabem que els habitants de Còrdova havien de vestir de dol, ja que era una

⁴⁶ *Testamento y Codicilo de Isabel la Católica*, pp. 25-37.

⁴⁷ *Testamento y Codicilo de Isabel la Católica*, pp. 25-37.

⁴⁸ Maria Elena BARCELÓ, "Exequias en memoria: el funeral de Isabel la Católica en Flandes", *Renovatio Medievalium* (2017), pp. 1.

mostra de dolor per la pèrdua de la reina. En aquesta ciutat durant els oficis funeraris es van trencar els seus escuts com a símbol de comiat cap a la reina.⁴⁹ D'altra banda, a Granada, lloc de repòs definitiu del cos de la sobirana, al desembre del 1504 es van aixecar dos cadafals per a rebre-la. La seua estàtua funerària, així com la del seu espòs, situades a la Capella Reial de Granada, apareixerien com si estigueren dormint.⁵⁰

Felip el Bell

Felip el Bell va morir a Burgos el 25 de setembre del 1506. Un mes abans s'havia vist un gran cometa, el qual es pensava que era un mal presagi; afectava més als monarques que no pas a la resta de població, ja que es creia que el seu cos era més delicat; tot i que els eclesiàstics preferien veure aquests fenòmens més en relació amb la Divina Providència. Pel que respecta a Flandes, les cerimònies fúnebres es van fer a la ciutat de Malines els dies 18 i 19 de juliol del 1507; sent aquest darrer dia quan es proclamava al seu fill Carles com a príncep de les Espanyes i, alhora, arxiduc d'Àustria.⁵¹

Abans de ser inhumat, es va procedir a embalsamar-lo. De fet, Pedro Mártir de Anglería va informar sobre tots els detalls relacionats amb aquest procediment; de com li van obrir el cos, introduint-li perfums i calç, fins que finalment va ser cosit i se li van aplicar vendatges que duïen cera. Es té constància que els encarregats de fer-ho eren cirurgians estrangers, la qual cosa indica que a la península no era habitual recórrer a aquesta pràctica. Aquesta operació de conservació del cos es practicava habitualment a la Casa de Borgonya, a la qual Felip pertanyia per part materna, per tant, possiblement el seu cos es va embalsamar més per tradició familiar que no pas per aturar la descomposició del seu cadàver; recordem que va ser enterrat al monestir de Miraflores, prop de

⁴⁹ Margarita CABRERA, "Funerales Regios en la Castilla Bajomedieval", *Acta historica et archaeologica mediaevalia*, 22 (2001), pp. 538-564.

⁵⁰ Javier VARELA, *La muerte del rey...*

⁵¹ Elisa RUIZ, "Aspectos representativos en el ceremonial de unas exequias reales (a. 1504-1516)", *En la España Medieval*, núm. 26 (2003), pp. 263-294.

Burgos, passats tres dies des de la seua defunció, tot i que després es traslladaria a la Capella Reial de Granada.⁵²

Ferran el Catòlic

La defunció del que havia estat espòs de la reina Isabel es va produir el 23 de gener del 1516 a Madrigalejo, localitat castellana, deixant com a vídua a Germana de Foix. Però, en el seu testament, que havia redactat un dia abans de produir-se el seu òbit, havia deixat constància que el seu cos, vestit amb l'hàbit dominic, fos enterrat a Granada, a la Capella Reial juntament amb el de la seua primera esposa Isabel:

*[...] y eligiendo sepultura de nuestro cuerpo, queremos, ordenamos, e mandamos, que aquel sea luego que fallecièremos llevado, e sepultado en la Capilla Real nuestra, que nos, y la Serenissima señora Reyna D. Isabel, nuestra muy chara, e muy amada muger, que en gloria sea, avemos mandado hazer, y dotado en la Iglesia mayor de la Cibdad de Granada...*⁵³

També havia especificat que tant el dia de la seua defunció com en dies posteriors es celebraren un total de deu mil misses per la seua ànima, és a dir, deu mil menys que les que havia encarregat la seua primera esposa:

*Iten queremos, disponemos, ordenamos, e mandamos, que el dia de nuestro fallescimiento, y en los otros siguientes, quanto mas presto ser pudiere, sean destribuidas, y repartidas por Monesterios de religiosos, è Iglesias de clerigos, diez mil missas, algunas dellas de rèquiem [...]*⁵⁴.

El cas és que, tot i que en el seu testament declarava com a successora seua i hereva universal a la seua filla Joana, argumenta que no està capacitada per al govern, i que l'haurà de substituir el fill d'ella, Carles:

⁵² Margarita CABRERA, "El rey ha muerto: ritos, funerales ...", pp.239-260.

⁵³ *Testamento de Fernando el Católico*. Biblioteca Digital Hispánica. 1516. <http://bdh-rd.bne.es/viewer.vm?id=0000050678&page=1>, pp. 403-482.

⁵⁴ *Testamento de Fernando el Católico*, pp. 403-482.

E cierto, yà que del impedimento de la dicha Serenissima Reyna nuestra primogenita sentimos la pena como padre, que es de las mas graves que en este mundo se puede ofrescer, nos parece para en el otro nuestra consciencia estaria muy agravada, è con mucho temor, sino proveyessemos en ello, como conviene: porende en la major via, è manera que podemos, y devemos, dexamos, è nombramos por Governador general de todos los dichos Reynos, è Señorios nuestros, al dicho Ilustrissimo Principe D. Carlos nuestro muy charo nieto, para que en nombre de la dicha Serenissima Reyna su madre los gobierne, conserve, rija, è administre.⁵⁵

En el camí des del monestir de Guadalupe cap a Granada, es van aturar a Còrdova per a celebrar les honres a la catedral, amb la peculiaritat de que aquestes sí que comptaven amb el seu cos. A través de les actes municipals d'aquesta ciutat, se sap que es va ubicar un cadafal davant la porta per on havia d'entrar el monarca difunt, mentre que la resta d'accessos també es van decorar amb motius de dol, i es van netejar els carrers de la ciutat per on havia de passar el seguici. Dintre de la catedral es va col·locar un llit mortuori, suposadament per a contenir el cos del difunt, a més de disposar d'un pal·li de vellut negre i d'encendre més de dues-cents torxes durant els oficis funeraris. Finalment, la comitiva va arribar a Granada el dia 6 de febrer del 1516, on es van erigir fins a cinc cadafals situats en diverses places de la ciutat, per tal de col·locar en cada un el fèretre del rei i resar-li responsoris. A banda, es van celebrar exèquies a Castella, a la Corona d'Aragó, a Nàpols, a Sicília, a Roma, a Flandes, a Anglaterra i d'altres vinculats a la Monarquia Hispànica.⁵⁶

A Nàpols es va proclamar a la seua filla com a reina. A Sicília també es va jurar fidelitat a Joana i al seu fill Carles, celebrant les honres de Ferran a l'església major de Termini. A Roma es va erigir un túmul en l'església de Santiago de los Españoles. D'altra banda, el seu nét Carles es va encarregar de supervisar les exèquies a Brussel·les, celebrades els dies 14 i 15 de març del 1516, on es proclamà a Carles com a hereu a la catedral de Santa Gúdula; diferenciant-se

⁵⁵ *Testamento de Fernando el Católico*, pp. 403-482.

⁵⁶ Jesús F. PASCUAL, "Exequias de Fernando el Católico en España, Italia, Flandes e Inglaterra", *Revista de Estudios Colombrinos* nº 12, junio de 2016, pp. 7-17.

de la resta d'exèquies l'ús d'un carruatge triomfal durant el seguici, que representava la defensa del catolicisme per part de Ferran, el seu poder i tots els territoris que havia conquerit. A últims de febrer també s'havien fet les honres per a Ferran a Londres, a la catedral de Sant Pau; recordem que la seua filla Caterina estava casada amb el rei d'Anglaterra i que, a més, Ferran pertanyia a l'Orde de la Jarretera.⁵⁷

Joana de Castella

Pel que respecta a Joana I, va ser reina de Castella de 1504 fins a 1516, i de la Monarquia Hispànica des de 1516 fins a la seua mort al 1555, tot i que la van substituir diversos regents. Degut a la *Concòrdia de Villafàfila* (1506), el seu espòs Felip va esdevenir rei efectiu, declarant-la incapacitada. Aquell mateix any, Felip el Bell va morir, ocupant la regència Ferran el Catòlic fins al 1516; any en que va ser Carles qui va obtenir el títol de rei en nom de sa mare, la qual seguia reclosa a Tordesillas, on va morir el 12 d'abril del 1555. En un primer moment es va inhumar el cos de la reina sota la capella major de l'església del Monestir de Santa Clara, tres dies després de la seua defunció. Anteriorment s'havia embalsamat, segurament per influència del seu difunt espòs, el qual també ho havia estat. De fet el doctor Santa Clara havia deixat per escrit que ell mateix l'havia embalsamada, sense especificar les tècniques que havia dut a terme. Aquest no seria el lloc definitiu del seu soterrament, ja que el seu nét, Felip II, al 1574 dipositaria el seu cos a El Escorial. Finalment, s'enterraria al costat del seu espòs a Granada.⁵⁸

A l'igual que va passar amb els seus antecessors, es van dur a terme funerals en el seu honor en diversos indrets, com ara Barcelona, Saragossa, Teruel, Burgos, Sevilla, etc. En els que es van celebrar a Teruel, les autoritats van escollir El Pobo per ser una vila cèntrica i de fàcil accés per a la resta de la comunitat. A Valladolid, on estava ubicada la Cort en aquells moments, va ser el

⁵⁷ Jesús F. PASCUAL, "Exequias de Fernando el Católico en España...", pp. 7-17. En relació a l'orde de la Jarretera veure: Fernando FERNÁNDEZ, "Las órdenes de caballería como fuente de inspiración y antecedente de la insigne orden del Toisón de Oro", *Revista de Comunicación Vivat Academia*, núm. 133 (diciembre, 2015), pp. 26-43.

⁵⁸ Juan-José POLO, "Exequias a la muerte de Juana I la Loca (1555)", *Xiloca* 14 (1994), pp. 53-56.

príncep Carles qui va presidir les honres fúnebres, que es van fer a l'església del convent de Sant Benet, ja que el seu pare i el seu avi es trobaven fora.⁵⁹

Carles I, així com el seu fill, Felip, es van encarregar d'organitzar els funerals a Brussel·les i a Londres respectivament. Degut a que Felip II havia d'estar present a les exèquies en memòria de la seua àvia a Brussel·les, aquestes es van retardar fins al 16 de setembre. El seguici va sortir del palau de Coudenberg cap a l'església de Sant Miquel i Santa Gúdula; tot i que Carles no hi va assistir, el seu fill sí. L'endemà es va celebrar la missa de rèquiem. A Londres, també se la va recordar, ja que Felip estava casat amb Maria Tudor, neboda de la difunta. Les honres es van celebrar els dies 17 i 18 de juny a la catedral de Sant Pau, on es va elaborar un túmul ornamentat seguint el model anglés de funeral heràldic. Tot i això, cap dels dos monarques no va acudir als actes religiosos.⁶⁰ De la mateixa manera que les tombes dels seus pares, tant la seua estàtua fúnebre com la del seu espòs també es mostrarien com si dormiren, situades igualment a la Capella Reial de Granada.⁶¹

Carles V

L'emperador Carles V va morir el 21 de setembre del 1558⁶² al monestir de San Jerónimo de Yuste, lloc on s'havia retirat, ja que al costat del monestir s'havia fet construir un palau. Anteriorment, al 1556, havia abdicat en la persona del seu fill Felip II, mentre que el càrrec imperial havia passat al seu germà Ferran. A principis de setembre d'aquest any va emmalaltir, fet que el va portar seguidament a confessar-se i combregar. En el seu cas, com en el del seu pare, també s'havia vist un cometa, sent indicatiu de mal presagi. Se li van practicar diverses sagnies que no van donar resultat. Així que, finalment, el dia 19 de setembre li van donar l'extremunció. Va morir dos dies més tard subjectant una vela i el crucifix en cada mà, amb els quals havia mort la seua esposa. Després de vetllar-lo, el cadàver es va dipositar dintre d'un taüt de plom, que alhora estava

⁵⁹ Juan-José POLO, "Exequias a la muerte de Juana I ...," pp. 53-56.

⁶⁰ Miguel Á. ZALAMA et al, "Exequias por la reina Juana I en Londres: Religión, política y arte", *Potestas*, núm. 8 (2014), pp. 149-174.

⁶¹ Javier VARELA, *La muerte del rey...*

⁶² Hugo HERNÁN, "Las relaciones fúnebres sobre la muerte de Carlos V: Aproximación a una tradición discursiva", *Calíope*, núm. 1 (2009), pp. 85-109.

dintre un altre de fusta. Es té constància que dins del seu fèretre es va introduir farigola; pel que sembla, aquesta pràctica més bé servia per a salvaguardar als vius de la impuresa de la defunció, que no pas per a evitar o alentir la corrupció del cadàver.⁶³

Al dia següent el seu fèretre es va dipositar sobre una plataforma situada en la capella major de l'església de Yuste, celebrant els oficis litúrgics corresponents fins al dia 23 de setembre, dia en que el seu cos va ser entregat al prior del monestir, després d'haver dut a terme l'acte de reconeixement del cos. Posteriorment, el seu cadàver es va enterrar sota l'altar de l'església de Yuste, fins que Felip II ordenaria anys més tard, com veurem més endavant, el trasllat a El Escorial.⁶⁴

El seu testament s'havia redactat a Brussel·les un any abans, al qual es va afegir, al 1558, un codicil. En el document indicava el lloc on havia de ser dipositat el seu cos, com s'havien de dur a terme els funerals, la quantitat de misses que s'havien de celebrar per la seua ànima, etc. En un primer moment, l'Emperador volia ser enterrat a Granada, al mateix lloc que la seua esposa Isabel de Portugal, i que els seus predecessors. Després, acabaria descansant a Yuste de forma provisional, tal i com indicava en el codicil –mentre residia en aquest lloc havia canviat d'opinió—. En canvi, conservava el desig de retrobar-se amb la seua esposa: [...] *que se trajere de Granada el cuerpo de la Emperatriz, mi muy cara y muy amada mujer, para que los de ambos estén juntos [...]*. Finalment es traslladarien els seus cossos a la Cripta Reial de El Escorial on reposarien tots els Àustria. Per altre costat, havia establert la celebració de trenta mil misses, especificant la donació d'un ral d'almoïna per cada missa a la Península, mentre que als Països Baixos serien *tres plaques* en moneda.⁶⁵

Seguint l'ordre successori establert, la Monarquia Hispànica i els territoris vinculats passaven a mans de Felip II; si aquest –que ja tenia un fill del seu primer matrimoni, Don Carlos–, tenia successió amb la seua segona esposa, Maria Tudor, els Països Baixos serien per a aquesta descendència. En cas de que no

⁶³ Javier VARELA, *La muerte del rey...*

⁶⁴ *Ibíd.*

⁶⁵ *Testamento de Carlos V.* Madrid, Centro de Publicaciones. Ministerio de Cultura y Deporte, 1982. <https://sede.educacion.gob.es/publiventa/d/4351/19/1> pp. 283-452.

en tingueren, aquest territori passaria a Don Carlos; però tan si Felip com Don Carlos morien sense descendència, la corona seria per a la primera filla de Carles V, Maria d'Àustria, la qual estava casada amb Maximilià II.⁶⁶

A l'igual que els seus antecessors, se'l va recordar en diversos llocs, com Toledo, Saragossa, Barcelona, Madrid, Sevilla, Santiago de Compostela, Nàpols, Florència, Milà, Roma, Mèxic o Lima. D'altra banda, el seu fill, Felip II, i la germana de Carles, Joana de Portugal, van ser els encarregats d'organitzar les exèquies oficials a Valladolid –amb l'assistència del seu nét el príncep Carles- i a Brussel·les. Va coincidir que mentre Felip II viatjava a Flandes per celebrar els funerals del seu pare, es va assabentar de la mort de la seua esposa, Maria Tudor, reina d'Anglaterra; aleshores va decidir enviar a Manuel Filiberto de Savoia en el seu lloc a Londres per a que s'encarregués dels actes dedicats a la seua esposa, mentre ell es quedava a Brussel·les. Les campanes van sonar a totes les esglésies d'aquesta ciutat durant quaranta dies, i el dia 29 de desembre del 1558 van començar les exèquies per l'ànima de Carles, que tindrien lloc a la catedral de Sant Miquel i Santa Gúdula⁶⁷, on s'ubicaria un taüt buit sota un baldaquí, recobert amb una tela d'or on; alhora, estarien la corona imperial, el collar de l'Ordre del Toisó, l'espasa i la cota d'armes del difunt i, separat d'aquests atributs, un orbe d'or amb pedres precioses i el ceptre imperial.⁶⁸

Felip II

La defunció de Felip II, conegut com el “Rei Prudent”, es va produir el 13 de setembre del 1598 al Real Sitio de San Lorenzo de El Escorial que, com sabem, n'havia estat el fundador.⁶⁹ Com a home profundament religiós havia ordenat la construcció d'aquest monestir, encomanat als jerònims, després de la victòria a la batalla de Sant Quintí contra Enric II de França. Al costat va fer construir també un palau, una basílica, una biblioteca, i uns jardins, per a mostrar a Déu la seua fe, l'agraïment per tot el que havia rebut i per assolir la glòria eterna després de

⁶⁶ *Testamento de Carlos V*, pp. 283-452.

⁶⁷ Rafael PORTELL, “Exequias celebradas en memoria del Emperador Carlos V en la catedral de Santa Gúdula” (2014). Consultat el 05/12/2020 a: <http://carlosv.sociedadheraldica.es/exequiascarlosv.pdf>, pp. 1-7.

⁶⁸ Javier VARELA, *La muerte del rey...*

⁶⁹ Manuel FERNÁNDEZ, *Felipe II*, 2018, <http://dbe.rah.es/biografias/10065/felipe-ii>

la seua defunció. El panteó es va acabar de construir al 1654, i suposava que la Casa d'Àustria per fi gaudia d'una última morada com tenien altres famílies reials d'Europa, però amb la particularitat de que El Escorial també funcionava com a residència. A partir del 1573, va ordenar el trasllat de determinats cossos, començant pels del seu fill Carles i els de la seua tercera esposa, Isabel de Valois, que es trobaven a Madrid; mentre que la resta vindrien d'altres punts de la península, com el de doña Leonor que arribava des de Mèrida, o el de la mare del rei, l'emperadriu Isabel, que venia des de Granada.⁷⁰

Vista del Panteón de nuestros Augustos Reyes en el Real Monasterio de San Lorenzo,
Fernando Brambilla, Madrid, Patrimonio Nacional (s. XIX)

Felip feia temps que patia de gota, però a finals de juny del 1598 la seua salut va empitjorar notablement, fet que el va portar a viatjar fins a San Lorenzo per a passar els que acabarien sent els seus últims mesos de vida. Un cop allí, va estar postrat, sense quasi menjar ni beure, en una alcova del monestir que tenia una finestra que comunicava amb la basílica per poder escoltar missa⁷¹; prop seu tenia el crucifix que havia pertangut al seu pare; igualment l'envoltaven les relíquies que havia anat col·leccionat al llarg dels anys. Va intentar estar

⁷⁰ Javier VARELA, *La muerte del rey...*

⁷¹ Historia. National Geographic, *Así murió Felipe II, el rey prudente*, 2013, https://historia.nationalgeographic.com.es/a/asi-murio-felipe-ii-rey-prudente_7603

conscient en tot moment per percebre el dolor, ja que pensava que d'aquesta forma redimia els seus pecats. Posteriorment va ordenar que li portessin el taüt, ja que ell mateix volia disposar els preparatius del seu funeral. Quan a principis d'agost el seu confessor, fra Diego de Yepes, li va comunicar que la seua mort estava pròxima, el rei es va confessar durant tres dies, mentre que va combregar fins a catorze vegades abans de perir. Arribat el moment d'aplicar-li l'extremunció va demanar que el seu fill, el futur Felip III, estigués present, així com altres frares, cavallers i consellers, per a acomiadar-se després del seu hereu i, dies més tard, de la resta de fills.⁷²

Fins a l'últim moment, va subjectar la mateixa creu amb la qual s'havien acomiadat els seus pares, així com una vela de la Verge de Montserrat. En el seu cas, no es va veure passar un cometa, sinó que van tenir lloc eclipsis de sol i de lluna, també senyals de mal auguri. Abans d'expirar, havia demanat que, un cop mort, el vestiren senzillament col·locant-li una creu al voltant del coll. Després, a l'igual que el seu pare, el seu cos va ser dipositat en un taüt de plom, que alhora estaria en un altre de fusta. El seu cos no es va embalsamar, però resulta curiós que un dels seus fills sí, mentre que al cadàver de la seua última esposa, Ana d'Àustria, se li va aplicar calç viva, sal i argent, clarament per evitar la ràpida descomposició, tenint en compte que havia de ser traslladada des de Badajoz fins a San Lorenzo. D'altra banda, el mateix dia de la mort, la guàrdia dels Monteros d'Espinosa va ser l'encarregada de reconèixer el cos del monarca. Al dia següent, i en presència del seu fill, el fèretre va entrar en processó dintre l'església, on es van celebrar els oficis litúrgics; després, el marquès de Dènia, Francisco Gómez de Sandoval y Rojas –posteriorment duc de Lerma–, va fer entrega del cadàver al prior del monestir.⁷³

Les autoritats municipals d'El Escorial van tenir coneixement immediat de la seva mort, més tard se'n va assabentar Madrid i la notícia va anar estenent-se per tots els territoris que conformaven la Monarquia Hispànica. A Palència es va conèixer el 25 de setembre, mentre que als Països Baixos la notícia va arribar el 10 d'octubre.⁷⁴

⁷² Javier VARELA, *La muerte del rey...*

⁷³ *Ibíd.*

⁷⁴ Geoffrey PARKER, *Felipe II*, Alianza editorial, Madrid, 1978, pp. 215-239.

Pel que respecta al seu testament, el qual constava de 49 clàusules, va ser redactat quatre anys abans de la seua mort, al 1594. Seguint l'exemple d'anteriors testaments, inicialment indica el lloc on desitjava ser enterrat, és a dir, a San Lorenzo de El Escorial; no només perquè era la seua gran obra, sinó també perquè tenia la intenció que fos el lloc d'enterrament tant per als seus pares, ties, esposes i fills, com per els futurs successors. De fet, de les seues quatre esposes, tres, Maria Manuela de Portugal, Isabel de Valois i Ana d'Àustria estan enterrades allí, mentre que Maria Tudor fou inhumada a Anglaterra:

Mando y ordeno que, cuando nuestro Señor fuere servido de llevarme desta presente vida para la otra, que de cualquier lugar y parte donde fuere mi fallecimiento, mi cuerpo sea llevado luego y sepultado en el monasterio de San Lorenzo el Real, que es de la orden de San Hierónimo, que yo, en algun reconocimiento de las mercedes y beneficios que de nuestro Señor he resçibido, hize fundar y dotar para poner en él los cuerpos del emperador don Carlos, mi señor y padre, y de la emperatriz doña Isabel, mi señora y madre, como al presente lo están, y en su compañía, los cuerpos de las reynas de Francia y Hungría, mis tías y de la princesa doña María, mi muy chara y muy amada muger, y de la reyna doña Isabel, mi muy chara y muy amada muger, y de la reyna doña Ana, mi chara y muy amada postrera muger y los del príncipe don Carlos, del príncipe don Fernando, del príncipe don Diego y del infante don Carlos Lorenzo y infanta doña María, mis muy charos y muy amados hijos, y de los infantes don Fernando y don Juan mis hermanos [...].⁷⁵

El dia de la seua mort, a l'igual que el del seu enterrament, així com els nou dies següents s'havien d'oficiar misses per la seua ànima. Després, passat aquest temps, fixava un total de trenta mil misses, així com dues mil més per les ànimes del purgatori; mentre que deixava als seus testamentaris l'elecció de la quantitat d'almoines que s'havien de donar:

Item, mando que el día de mis fallesçimiento y los nueve días siguientes, digan missa por mi alma todos los saçerdotes, clérigos y religiosos que se

⁷⁵ *Testamento de Felipe II*. Madrid, Centro de Publicaciones. Ministerio de Cultura y Deporte, 1982. <https://sede.educacion.gob.es/publiventa/d/4351/19/1> pp. 453-610.

*hallaren en el lugar que yo muriere en disposición para ello, y que lo mismo se haga, en todos los lugares por donde mi cuerpo fuere llevado el día que por allí passare y llegare y, en particular, se aya de hazer esto mismo en Sact Lorenzo el día de mi entierro y los nueve días siguientes, y demás desto mando que lo más presto que ser pueda, se digan en monesterios de frayles observantes a donde a mis testamentarios paresçiere que más devotamente se diran, treynta mil missas por mi alma [...]. Y más se digan otras dos mil por las ánimas del Purgatorio [...].*⁷⁶

També trobem en el testament algunes clàusules que fan menció a les relíquies que durant anys havia acumulat el rei, i que havia dipositat al monestir. Pretenia que passessin al seu hereu, com ara la flor de lis d'or dels seus avis, o un *lignum crucis* que havia posseït el seu pare. Fins i tot parla de sis banyes d'unicorn amb propietats miraculoses, fet que sorprèn en una persona de la seva pietat. D'altra banda, declarava com a successor al seu fill Felip i als futurs descendents. En cas de faltar, el tro passaria a mans de les altres filles, Isabel Clara Eugenia i Catalina Micaela; si també morien sense descendència, en última instància la corona revertiria en la germana de Felip II, l'emperadriu Maria. La gran novetat d'aquestes voluntats radica en que va dividir la seua herència per tal d'afavorir a la seua filla, Isabel Clara Eugenia. És a dir, declarava a Felip III com a hereu universal dels regnes que conformaven la Península Ibèrica i dels territoris corresponents a Itàlia, a les Índies Orientals i Occidentals, Portugal, amb els seus respectius dominis, i Borgonya. En canvi, a la seua filla li deixava el govern dels Països Baixos, per la gran estima que li tenia, i perquè era la forma que la Monarquia Hispànica deixés de banda els greus problemes que havia tingut en aquell territori. Tot i que, els Països Baixos seguirien sent un feu de Castella.⁷⁷

A diferència dels seus avantpassats, enterrats a Granada, la seua devoció arribava a tal extrem, que va encarregar a l'escultor italià Pompeo Leoni unes estàtues orants de bronze daurat, que representarien als seus pares, a la seua família i a ell mateix, donant-los un caràcter diví així com d'immortalitat, i que estarien situades a cada costat del presbiteri de la basílica, a El Escorial.⁷⁸

⁷⁶ *Testamento de Felipe II*, pp. 453-610.

⁷⁷ *Testamento de Felipe II*, pp. 453-610.

⁷⁸ Javier VARELA, *La muerte del rey...*

Estàtues orants de Carles V, Felip II i la resta de la família (1578).

Pompeo Leoni. Basílica de El Escorial

Tres dies després de la mort del seu pare, Felip III es va retirar al monestir de San Jerónimo ja que, seguint la tradició, havia de romandre aïllat fins a la celebració de les honres fúnebres. El 10 d'octubre del 1598, es va procedir a l'alçament del Penó a Madrid, que consistia en que des de l'Ajuntament sortia una comitiva fins a la Plaça Major on s'enlairava; després el seguici continuava fins on es trobava el successor, el qual havia abandonat per unes hores el seu aïllament, i al qual tornaria després fins que no es celebraren les exèquies del seu pare.⁷⁹

Posteriorment, les exèquies funeràries es van celebrar en els diversos territoris de la Monarquia, amb els seus respectius túmuls. A Madrid es van fer a l'església de San Jerónimo, de les quals s'han preservat dos dibuixos de la planta de l'església i del túmul, obra de Jehan Lhermitte. Altres ciutats que també van construir cadafals van ser Saragossa, Cuenca, Salamanca, Múrcia i Sevilla. D'aquesta última s'ha de destacar el que es va fer a la catedral al 1599.⁸⁰ Les fonts confirmen que va ser un intent de recrear la basílica de San Lorenzo, amb la particularitat de les cúpules.⁸¹

⁷⁹Javier VARELA, *La muerte del rey...*

⁸⁰ Omar SANZ, "El túmulo de Felipe II en *El amante agradecido* de Lope de Vega: una imagen para la historia", *Anuario Lope de Vega. Texto, literatura, cultura* (2012), pp. 210-232.

⁸¹ Javier VARELA, *La muerte del rey...*

b) Celebracions fúnebres al segle XVII

Felip III

El regnat de Felip III va estar molt influenciat per la figura del seu privat, el duc de Lerma, a qui va deixar les tasques de govern. Lerma s'havia desentés de l'equip de govern que Felip II havia legat i mentre acaparava càrrecs per a ell i la seua família, afavorint la corrupció, l'economia de la monarquia anava en declivi. Finalment acabaria perdent el favor del monarca i va ser obligat a retirar-se al 1618, substituint-lo en el càrrec el seu propi fill, el duc d'Uceda.⁸²

Felip III va ser dels pocs reis de la seua dinastia que només es va casar un cop –amb Margarita d'Àustria–, la qual va morir al 1611, després de donar a llum i que, com a vestit mortuori, va demanar portar l'hàbit de clarissa.

Al cap de deu anys de la defunció de la seua esposa, a finals de març del 1621, Felip es va començar a sentir malament, mentre que el dia 29 havia empitjorat notablement i moria dos dies després. Mentre patia l'agonia a Madrid, es van dur a terme rogatives, i igualment es van portar a la seua habitació imatges sagrades i relíquies, com la de la Verge d'Atocha i el cos de Sant Isidre, com s'havia fet amb els seus avantpassats. Segons documents de l'època, sembla que el final de la seua vida es va veure enterbolit per la mala relació amb el pare dominic fra Luis de Aliaga, que havia estat confessor seu i amb gran influència a la cort; i després sembla que a la vigília de la seva mort el va confortar el jesuïta Jerónimo de Florencia. No sabem fins a quin punt és fiable aquesta versió, ja que en aquella època existia una forta rivalitat entre els ordes religiosos i darrere de tot plegat potser hi havia un transfons polític. Després d'embalsamar-lo se l'exposaria amb l'hàbit franciscà. I és que des de Felip III fins arribar a la primera esposa de Felip V, Maria Lluïsa Gabriela de Savoia, els monarques difunts serien exposats al “saló daurat” de l'Alcázar de Madrid. Dos dies després d'expirar, el seu cos va ser conduït a El Escorial.⁸³

El testament, datat al març del 1621, l'havia començat a redactar amb anterioritat, quan el duc de Lerma havia estat destituït, en un moment en que el

⁸² Javier VARELA, *La muerte del rey...*

⁸³ *Testamento de Felipe III*. Madrid, Centro de Publicaciones. Ministerio de Cultura y Deporte, 1982.
<https://sede.educacion.gob.es/publiventa/d/4351/19/1> pp. 611-740.

rei es sentia culpable per la seua forma de governar. Seguint els passos del seu pare, primerament assenyalava el lloc on havia de ser sepultat, a San Lorenzo de El Escorial:

*Mando y hordeno que, cuando nuestro Señor fuere servido de llevarme desta presente vida para la otra, que de qualquier lugar y parte donde fuese mi fallecimiento, mi cuerpo sea llevado luego, con la menor pompa que fuere posible, y sepultado en el monasterio de San Lorenzo el Real, que el Rey, mi señor, y padre, hizo fundar para su entierro, y de los demás sucesores que se quisieren enterrar en él [...]*⁸⁴

De fet va ser ell qui va ordenar que la cripta d'El Escorial passara a ser el panteó de la família reial. La construcció tindria planta octogonal, revestit amb marbres policroms; no es completaria fins al 1654, temps després de la mort del monarca. Felip III va expressar el número de misses, trenta mil, que volia que s'oficiessin, les quals s'allargarien passats els nou dies següents a l'enterrament. A banda, en va encarregar altres deu mil per la salvació de la seua esposa i per aquelles ànimes del purgatori que havien quedat oblidades; deixant a càrrec dels testamentaris la quantitat que en almoines s'havien de donar per aquests oficis religiosos:

Item, mando que, el día de mi fallecimiento y los nueve días siguientes, digan misa por mi alma, todos los sacerdotes, clérigos y religiosos que se hallaren en el lugar que yo muriere y lo mismo se haga, en todos los lugares por donde mi cuerpo fuere llevado el día que por allí pasare y llegare y, en particular, se haga esto mismo en San Lorenzo el día de mi entierro y los nueve días siguientes.... treynta mil misas por mi alma [...]

*[...] Y demás de las misas referidas, mando que se digan otras diez mil misas por la reyna doña Margarita, mi muy cara y muy amada muger... aplico estas diez mil misas, por las ánimas que estuvieren en el Purgatorio que tengan menos personas que se acuerden dellas... y la limosna destas y las demás misas, será lo que a mis testamentarios paresçiere.*⁸⁵

⁸⁴ Testamento de Felipe III, pp. 611-740.

⁸⁵ Testamento de Felipe III, pp. 611-740.

També remarca –clàusules 18 i 19– les dos fundacions que s’han dut a terme durant el seu regnat, seguint els desitjos de la seua esposa; que serien el Col·legi de la Companyia de Jesús a Salamanca, i el monestir de la Encarnación de Madrid. Pel que respecta als béns patrimonials que deixa als seus fills, al futur Felip IV li cedeix els territoris corresponents a la Monarquia Hispànica, tot i que en aquests moments Flandes i Portugal presentaven molta inestabilitat política. D'altra banda, d'entre els objectes familiars destaquem algunes joies, com el diamant conegut com a “Estanque”, o la perla “Peregrina”, i també els ja comentats “lignum crucis”, la flor de lis d’or i les banyes d’unicorn. Mentre que a la resta de fills els deixa diversos béns, incloent el dot de Margarita d’Àustria.⁸⁶

Com expressa la clàusula 34 la successió va recaure en la figura del seu fill Felip, en declarar:

*[...] heredero universal en todos los dichos mis Reynos y señoríos y Estados... al dicho Príncipe don Phelipe mi hijo para que los haya y goce con la bendición de Dios y con la mía después de mis días, e cualquiera que luego que Dios me llevaré de la presente vida, se intitule, llame y sea Rey, como ipso facto lo será.*⁸⁷

En cas que no tingués descendència, la corona passaria al següent fill, Carles. I si tampoc no en tingués, pujaria al tron l’altre fill, Ferran, tot i que en el moment de la defunció del seu pare era arquebisbe de Toledo. Mentre que la filla del rei difunt, Anna, només podia accedir al tron espanyol si, quedant vídua, no havia tingut fills amb el rei de França–amb qui estava casada-, o que es casés de nou.⁸⁸ El seu fill es va encarregar d’organitzar les exèquies, que es van fer al Convent de San Jerónimo el Real.⁸⁹

⁸⁶ Javier VARELA, La muerte del rey...

⁸⁷ *Testamento de Felipe III*, pp. 611-740.

⁸⁸ *Testamento de Felipe III*. Madrid, pp. 611-740.

⁸⁹ Ricardo MARTORELL, *Anales de Madrid de León Pinelo. Reinado de Felipe III, años 1598 a 1621*, Estanislao Maestre, Madrid, 1931, pp. 144-145.

Felip IV

El seu regnat va estar caracteritzat per tenir una llarga durada, ja que havia accedit al tron amb només setze anys; però també per la influència que va exercir en ell el seu privat Gaspar de Guzmán, el Comte-Duc d'Olivares, encara que no tan accentuada com la del Duc de Lerma respecte al seu pare. Primerament s'havia casat amb Isabel de França, la qual li havia donat fins a set descendents, tot noies, menys el príncep Baltasar Carles. Al 1644 va morir la reina, que fou enterrada amb l'hàbit de clarissa i dos anys després també ho va fer el príncep i futur successor. Al 1647 es va tornar a casar; va ser amb la seua neboda Marianna d'Àustria; amb 45 anys buscava amb urgència un fill. Fruit d'aquest matrimoni, van néixer cinc fills, dos noies i tres nois; dels quals només arribarien a l'edat adulta Margarida i Carles. L'infant Ferran Tomàs havia mort al 1659 i Felip Pròsper al 1661. Així que les esperances es van centrar amb el naixement de Carles.⁹⁰

Felip IV "el Gran" que, des del 1658 patia una paràlisi al peu i braç dret, moria el 17 de setembre del 1665 a Madrid, després de patir forts còlics i febre en els últims moments. L'habitació s'havia omplert de relíquies, com ja era costum, entre les quals es trobaven els cossos incorruptes de Sant Diego de Alcalá i de Sant Isidre. Com en casos anteriors, abans de morir també s'havia vist passar un cometa, interpretat com a que la mort de Felip IV estava pròxima. Així que, havia demanat acomiadar-se del seu fill Carles, mentre que al seu fill bastard, Juan José d'Àustria, es va negar a veure'l, tot i que l'havia reconegut i el qual acabaria sent enterrat al cementeri d'infants d'El Escorial. Després de confessar-se va fer entrega del seu testament i un cop besat el crucifix de plata, va morir. Les campanes de les esglésies i convents de Madrid tocaren a morts. La seua desaparició suposava deixar com a hereu un fill de només quatre anys, Carles, que estaria a càrrec de la seua mare, Marianna d'Àustria, fins a complir els catorze anys, i d'un Consell de Regència o Junta de Govern, formada per un secretari, Blasco de Loyola; pel comte de Castrillo, president del Consell de Castella; pel comte de Peñaranda, president del Consell d'Estat; per Cristòbal

⁹⁰ *Testamento de Felipe IV*. Madrid, Centro de Publicaciones. Ministerio de Cultura y Deporte, 1982. <https://sede.educacion.gob.es/publiventa/d/4351/19/1> pp. 741-910.

Crespí, vicecanceller del Consell d'Aragó; per Guillem Ramon de Montcada, marquès d'Aitona; i per Pasqual Folch de Cardona i Aragó, Inquisidor General.⁹¹

El testament va ser validat el 14 de setembre del 1665, tres dies abans de morir, tot i que feia temps que s'havia redactat. A diferència dels que havien redactat els seus antecessors, presenta la particularitat que el rei no l'havia pogut firmar degut a la paràlisi que patia; en nom seu ho va fer el comte de Castrillo. Indicava en primera instància que el lloc de repòs fos el panteó de San Lorenzo. A l'igual que el seu pare, exhortava als seus successors que mantinguessin aquest lloc sagrat. Per altre costat, demanava que a partir del dia de la seua defunció, durant tres dies s'oficiaren misses per la seua ànima. Superava el número de misses establertes pel seu pare, ja que volia que se'n fessin cent mil; així com també per als seus antecessors i per a les ànimes del purgatori, deixant a lliure disposició dels testamentaris el número d'almoines requerides en dits oficis.⁹²

Mando que, después de mi fallecimiento, mi cuerpo sea llevado con la menor pompa que mi estado real permite, al Monasterio de San Lorenzo el Real, y allí sea sepultado en el Panteón que el Rey, mi señor, mi padre mandó hacer, obra que Yo he continuado, acabado y puesto en la maior perfección, aviendo procurado cumplir en esto la voluntad de Su Magestad que me lo dexó encargado en su testamento, y trasladado y colocado en él los cuerpos de los señores reyes mis predecesores y el mío se Ponga en el lugar que Yo dexo señalado [...]

Mando que, el día de mi muerte, todos los clérigos y religiosos de el lugar donde muriere digan missa por mi alma, y en los altares privilegiados se digan todas las que se pudieren decir por tres días. Y quiero que demás de esto, se digan por mi alma a cumplimiento de cien mil missas. Y es mi intención, que las de que por la misericordia de Dios no tuviere necesidad, se apliquen por mis padres y por los demás predecesores. Y en caso que tampoco las ayan menester, se apliquen a las ánimas de Purgatorio más necesitadas de los que huvieren muerto en esta guerra de España; y mis testamentarios encargarán a los que huvieren de decir las missas, las

⁹¹ Javier VARELA, *La muerte del rey...*

⁹² *Testamento de Felipe IV*, pp. 741-910.

*digán y apliquen conforme a esta intención, y ellos también señalarán la limosna que por ellas se huviere de dar [...].*⁹³

Al seu fill, al qual deixava com a hereu, li atorgava tots els senyorius i regnes pertanyents a la Monarquia Hispànica, exceptuant Holanda, el Rosselló i la Cerdanya (1659), que els havia perdut en diversos conflictes, tenint en compte que Portugal cada dia estava més a prop d'aconseguir la independència, la qual acabaria obtenint al 1668, mitjançant el Tractat de Lisboa.⁹⁴

En cas que Carles no tingués descendència, un cop mort el tron passaria a l'altra filla, la infanta Margarida; però si també moria sense tenir fills, es cridarien als de la germana de Felip IV, l'emperadriu Maria. D'altra banda, tal i com el rei deixava escrit en el seu testament, tant la seua filla Maria Teresa com els seus descendents no podien accedir al tron hispànic degut a que quan es va casar al 1660 amb Lluís XIV de França va renunciar als seus drets successoris, a canvi que el seu pare aportés un dot de cinc-cents mil escuts d'or. No obstant això, en no complir Felip IV amb aquest pagament, segons argumentava perquè el Parlament de Paris no havia aprovat la renúncia de Maria Teresa i dels seus futurs descendents, Lluís reclamava aquests drets. El que pareix més probable és que Felip IV no pagués el dot per manca de diners.⁹⁵

Com ja havien fet els anteriors reis, Felip IV deixava en herència objectes que havien passat de generació a generació dintre de la Casa d'Àustria, com eren l'esmentat crucifix, el *lignum crucis* i la flor de lis d'or. També una vegada més, feia menció a les sis banyes d'unicorn de propietats màgiques. A la seua esposa Marianna li deixava un *lignum crucis*, obsequi del Comte-Duc d'Olivares, així com altres objectes i relíquies. D'altra banda, el sentiment per la defunció del seu espòs va fer que Marianna vestís de dol fins a la seva mort al 1696.⁹⁶

⁹³ *Testamento de Felipe IV*, pp. 741-910.

⁹⁴ *Testamento de Felipe IV*, pp. 741-910.

⁹⁵ Henry KAMEN, *Felipe V. El rey que reinó dos veces*, Temas de Hoy, Madrid, 2000, pp. 9-18.

⁹⁶ *Testamento de Felipe IV*, pp. 741-910.

*Mariana de Austria y Carlos II (1670), Herrera Barnuevo.
Museu Víctor Balaguer, Vilanova i la Geltrú.*

Feta l'autòpsia es va procedir a embalsamar el seu cos, recuperant d'aquesta forma un costum que, des de la mort del seu pare, feia dècades que no es portava a terme.⁹⁷ Després d'obrir-li el cos, es va saber que havia mort a causa del "mal de pedra", que anomenaven en aquella època, i que li havia afectat greument als ronyons. Posteriorment, se'l va vestir amb vellut negre brodat en plata –el qual portava la creu de Santiago i el medalló de l'Ordre del Toisó–. Durant dos dies es va col·locar en un llit alçat sobre tres grades, al saló gran de palau, mentre que nombrosos religiosos celebraven misses en honor seu en diverses estances; seguidament es va procedir a la lectura del testament; finalment, com era costum, el cos del monarca es va traslladar fins a El Escorial per a ser enterrat.⁹⁸ Pel que fa a les últimes voluntats, entre altres disposicions, feia constar que la seva esposa havia de governar amb l'assessorament, com s'ha dit abans, d'una Junta. Encara que també s'havia de preveure la possible defunció de la reina abans que el seu fill accedira al tron. Per tant, Marianna seria la tutora del seu fill i dirigiria la monarquia en lloc seu fins que el rei arribés a l'edat de catorze anys:

⁹⁷ Victor MINGUEZ, "Los dos cuerpos de Carlos II", pp. 68-91.

⁹⁸ Jaime CONTRERAS, *Carlos II el Hechizado. Poder y melancolía en la corte del último Austria*, Temas de hoy. Historia, Madrid, 2003.

*[...] Si Dios fuere servido que Yo muera antes que el Príncipe, mi hijo o otro qualquier varón que me aya de suceder tenga catorce años, deseando como deseo para en este caso proveer a la mejor governación de mis reynos y vasallos, nombro por gobernadora de todos mis reynos, estados y señoríos y tutora de el Príncipe mi hijo y de otro cualquier hijo o hija, que me huviere de suceder, a la reyna doña Mariana mi muy cara y amada muger, con todas las facultades y poder que conforme a las leyes, fueros, privilegios, estilos y costumbres de cada uno de los dichos mis reinos [...].*⁹⁹

El túmul funerari, per a l'església de la Encarnación –de planta octogonal– fou dissenyat per l'arquitecte i escultor Sebastián de Herrera Barnuevo. Es van celebrar exèquies a diversos indrets, però les de Sevilla no es van poder fer fins al març del 1666, degut a la crisi econòmica que en aquell temps vivia la ciutat.¹⁰⁰

La regència de Marianna i, després, el regnat de Carles II va estar sotmès a moltes dificultats. Carles presentava moltes mancances físiques que afectaven la capacitat de governar: era immadur, inconstant i sense oblidar que tenia una salut dèbil. La conseqüència va ser l'ocàs de la monarquia, situació agreujada per les diverses intrigues instigades per l'aristocràcia, el clergat i altres capes, incentivades la majoria d'elles per la reina mare, pel germanastre del rei i per les esposes del mateix, que van actuar en benefici propi, sense ocupar-se dels veritables problemes de la monarquia.¹⁰¹

Carles es va casar dues vegades, la primera amb Maria Lluïsa d'Orleans i la segona amb Marianna de Neoburg, filla de l'elector del Palatinat i cunyada de l'Emperador Leopold I. Maria Lluïsa i Carles van celebrar el casament, per poders, a Paris el 31 d'agost del 1679, quan un i altre només tenien disset anys. El monarca va estar representat pel príncep de Contí. El 17 de novembre es van fer les noces presencialment a Quintanapalla, localitat propera a Burgos, en una cerimònia oficiada pel patriarca de les Índies. La falta de descendència i la mort de la reina va propiciar un segon matrimoni amb Marianna, amb qui es va casar

⁹⁹ *Testamento de Felipe IV*, pp. 741-910.

¹⁰⁰ José Manuel BAENA, "En torno a las exequias de Felipe IV en Sevilla", *Laboratorio de arte*, núm. 8 (1995), pp.385-392.

¹⁰¹ Jaime CONTRERAS, *Carlos II el Hechizado. Poder y melancolía...*

el 28 d'agost del 1689, tot i que no seria fins a l'any següent que arribaria a la península. Es pensava que el fet de formar part d'una família de dotze germans era garantia de ser molt més fèrtil i assegurar el successor.¹⁰²

La primera de les esposes, Maria Lluïsa d'Orleans, deixava aquest món el 12 de febrer del 1689, sense haver tingut descendència. Uns dies abans, mentre feia exercicis d'equitació, el seu cavall es va agitar, provocant que es colpegés contra la sella de muntar, cop que li devia produir algun mal intern; es va passar quatre dies al llit amb dolors, malestar i vòmits. En aquest punt, voldria fer menció que en el seu cas, com en el de tants altres monarques, no només es van utilitzar els remeis curatius de l'època, com ara les sagnies, sinó que també es van fer servir remeis "miraculosos" com "l'aigua de la vida" que li va donar l'astròleg i metge Luis de Alderete, que se suposava que estava feta amb raigs de sol. A més, seguint la tradició espanyola, es van dur a la seua habitació tant la imatge de la Verge d'Atocha com el cos de Sant Isidre; a més, de forma excepcional, alguns nobles li van portar el que deien que era el cordó de Sant Francesc, així com el rosari de Sant Domingo de Guzmán. Fins que, finalment, després de fer confessió general i rebre l'extremunció, va traspasar, sent exposada amb l'hàbit de carmelita. Hi ha historiadors que donen suport a l'hipòtesi de que va ser emmetzinada, com ara José Manuel de Bernardo Ares. Aquesta teoria parteix en veure que la reina tenia vòmits incontrolables i algú es va aventurar a dir que l'havien enverinat; el comte Rebenac, ambaixador de França, també hi estaria d'acord. Quan el rei es va reunir amb els metges de la cort, tant Lucas Maestre, com l'italià Francini -metge de Maria Lluïsa-, van concloure que podia ser una reacció del ventre, degut a la mescla de partícules del pàncrees amb sucs biliosos.¹⁰³

Pel que respecta als funerals de Maria Lluïsa, el cadafal dissenyat per José Benito de Churriguera, a l'església de l'Encarnación, trencaria amb els models anteriors d'Herrera Barnuevo o els de Juan Gómez de Mora. La innovació d'aquest túmul radicava en que tenia planta quadrada, amb un sòcol elevat que disposava de quatre prolongacions a cada costat per a les escales incorporades. En ser el basament més alt, el sarcòfag buit de la reina permetia als assistents

¹⁰² Jaime CONTRERAS, *Carlos II el Hechizado. Poder y melancolía...*

¹⁰³ Javier VARELA, *La muerte del rey...*

visualitzar-lo millor, i pareixia que fos més vertical. També aquesta màquina fúnebre comptava amb més grades que d'altres anteriors. Teodoro de Ardemans, del qual es parlarà més endavant, es basaria en aquest per a crear els seus models propis.¹⁰⁴

En canvi, no s'ha conservat cap dibuix del que es va fer per encàrrec del municipi de Madrid. Es coneix que el responsable de traçar el cadafal al 1689 va ser el mestre major de la Vila, José del Olmo, el qual també s'ocupava de les decoracions de les exèquies que pagava Madrid a l'església de Santo Domingo.¹⁰⁵ A banda de la capital, els funerals també van començar a preparar-se en diverses ciutats, encara que hi ha poca bibliografia que en parli. Es coneixen els que es van celebrar a Palerm, organitzades pel duc d'Uceda, aleshores virrei de Sicília.¹⁰⁶

Carles II

Carles II va començar a regnar a partir del 1675, amb només catorze anys, com havia deixat escrit son pare en les seues últimes voluntats. Hem de tenir en compte que Felip IV era oncle de la seua esposa Marianna, ja que era filla de la seua germana Maria Anna. Si hi afegim l'endogàmia, que tradicionalment havien practicat els monarques de la Casa d'Àustria, totes les malalties i deformitats que presentava el seu fill Carles no eren d'estranyar.¹⁰⁷

Un fet a valorar, que afectava directament a la successió d'aquest monarca, va ser que a l'octubre del 1692 va nàixer el príncep Josep Ferran, fill de Maximilià II Manuel de Baviera i de l'arxiduchessa Maria Antònia, besnét alhora de Felip IV i de Marianna d'Àustria, ja que l'àvia materna del nen era filla seva. Per no dir que el pare de Maria Antònia, Leopold I, era nét de Felip III. Per tant, en cas que Carles II no tingués fills, Josep Ferran era un candidat idoni per a ocupar el tron. De fet la seua besàvia, Marianna d'Àustria, va ser una gran defensora de que fos així, donat que Carles encara no havia tingut hereu. Certament, els que donaven

¹⁰⁴ Victoria SOTO, "La configuración de un modelo. Los catafalcos madrileños durante el reinado de Felipe V", *Espacio, Tiempo y Forma*, Serie VII (1989), pp.169-195.

¹⁰⁵ Victoria SOTO, "La configuración de un modelo. Los catafalcos madrileños....", pp.169-195.

¹⁰⁶ Concepción LOPEZOSA, "Solemne despedida. Brillante memoria. Las exequias...", pp. 39-53.

¹⁰⁷ Jaime CONTRERAS, *Carlos II el Hechizado. Poder y melancolía...*

suport a la seua causa pensaven que, per una banda, en estar distanciat de la cort de l'Emperador d'Àustria, hi hauria un equilibri entre totes les potències europees. I per altre costat, sota la seua persona, la Monarquia Hispànica no es podria dividir.¹⁰⁸

Ja que ens hem referit a Marianna d'Àustria, parlarem de les seves exèquies. Marianna tenia càncer de pit, tot i que es va fer tot el possible per curar-la, amb les corresponents rogatives públiques, processons, misses i novenes i, fins i tot, els monarques havien pelegrinat al Sant Crist d'El Pardo i al santuari d'Atocha, però de res va servir. Tampoc no va millorar el seu estat després de portar-li a la cambra la imatge del Nen Jesús que la Verge del Sagrari tenia en braços a la catedral de Toledo, ni de visitar-la un *santiguador* i tocar-li el pit amb una creu. Finalment, Marianna va sucumbir el 16 de maig del 1696, sense poder vore com uns mesos després el seu fill nombraria successor a Josep Ferran. En el moment just de la seua mort va produir-se un eclipsi de lluna, que en aquest cas va ser interpretat com a senyal de respecte per la seua defunció i de salvació de la seua ànima.¹⁰⁹

A diferència de la seua primera nora, en el seu cas sí que s'ha conservat el traçat del cadafal que es va fer al 1696 per a les seues exèquies en l'església de Santo Domingo de Madrid. Aquesta estructura funerària consistia en una composició de forma piramidal, però que degut a la situació econòmica que patia la ciutat en aquell moments, en lloc d'encarregar el disseny al mestre major, se li va adjudicar a l'assemblador Isidro González de Arévalo.¹¹⁰

Tornant a Carles II, el 13 de setembre del 1696, el rei havia firmat un testament en el qual designava com a successor al príncep Josep Ferran de Baviera, de tres anys. De totes formes, la qüestió successòria, fins que es va produir la mort del rei, es va veure enterbolida per moltes vicissituds. Una d'elles va ser que la segona esposa del rei, Marianna de Neoburg, es va apropiat del testament, que es trobava entre els arxius del secretari Juan de Larrea. En aquells moments, Europa preferia que l'herència de la monarquia de Carles II es dividís si moria sense descendència; les potències no volien que el seu patrimoni, inclosos els

¹⁰⁸ Jaime CONTRERAS, *Carlos II el Hechizado. Poder y melancolía...*

¹⁰⁹ Javier VARELA, *La muerte del rey...*

¹¹⁰ Victoria SOTO, "La configuración de un modelo. Los catafalcos madrileños...", pp.169-195.

enclavaments geoestratègics, anessin a parar a mans dels francesos o dels austríacs. Si això passava, la potència beneficiada seria vista per la resta com una amenaça al seu poder. Pel que respecta a Catalunya, s'ha de tenir en compte que la reina havia nomenat al seu cosí, el príncep Jordi de Hesse-Darmstadt, com a virrei (1698-1701); després de defensar Barcelona de les tropes borbòniques del duc de Vendôme al 1697. Així que, al Principat, els francesos no estaven gaire ben vistos.¹¹¹

A banda, França juntament amb els representants holandesos havien signat el Tractat de Divisió o de Partició a l'Haia al 1698, amb el qual es repartirien els territoris que conformaven la Monarquia Hispànica. Però, la major part del patrimoni no es dividiria, ja que passaria a mans de Josep Ferran, si finalment era l'elegit. És a dir, obtindria els Països Baixos, els regnes peninsulars, i les Índies. El rei francès reclamava Sicília, Nàpols i Guipúscoa. En canvi, el monarca britànic i, alhora, estatúder dels Estats Generals d'Holanda demanava la llibertat comercial. Per tant, el que se'n deriva d'aquest Tractat és que no hi hagués una potència hegemònica. Àustria s'havia negat a firmar-lo, argumentant que l'herència de Carles II no es podia dividir.¹¹²

En el testament de novembre del 1698 Carles II exposava clarament que la monarquia i tot el seu patrimoni eren indivisibles; en segon lloc, deixava com a hereu legítim al seu nebot, Josep Ferran, però en el cas que no tingués descendència directa, nombrava successor a l'Emperador Leopold I, ja que els Borbó, en principi, no podien adquirir cap herència, degut a les renúncies que havien fet les infantes Anna i Maria Teresa en casar-se amb Lluís XIII i Lluís XIV, respectivament. El que ningú s'esperava és que, poc després Josep Ferran caigués malalt i morís el 6 de febrer del 1699, quan només tenia set anys.¹¹³

Arran d'aquesta defunció, al juny, Guillem III i Lluís XIV van voler modificar el tractat que havien firmat a l'Haia. En aquesta nova versió, es reconeixeria com a rei de la Monarquia Hispànica a l'Arxiduc Carles, el qual seria rei també de les Índies i dels Països Baixos; França reclamava els mateixos territoris que s'havia

¹¹¹ Jaime CONTRERAS, *Carlos II el Hechizado. Poder y melancolía...*

¹¹² Joaquim ALBAREDA, *La Guerra de Sucesión de España (1700-1714)*, ed. Crítica, Barcelona, 2010, pp. 18-29.

¹¹³ Jaime CONTRERAS, *Carlos II el Hechizado. Poder y melancolía...*

pactat al primer tractat; mentre que el Milanesat formaria part de l'Imperi. El Segon Tractat de Partició es va firmar al març del 1700. Però, a diferència del que s'havia dit al juny del 1699, si després d'haver transcorregut tres mesos des de la seua publicació, l'Emperador austríac no l'acceptava, s'escolliria un altre candidat per al tron espanyol. En assabentar-se Carles II d'aquest segon tractat, va decidir convocar al Consell d'Estat; per al rei era inconcebible que els territoris que conformaven la Monarquia es dividiren, ja que el patrimoni havia de restar intacte per a transmetre'l després per herència. Acabada la reunió va concloure consultar al papa Innocenci XII, per saber què opinava sobre si la corona espanyola passava a mans d'un fill segon del Delfí de França. La resposta del Papa no es va fer esperar, tenint en compte que sa santedat era pro-francés, i amb aquesta decisió li pareixia possible que les seues possessions poguessin romandre unides.¹¹⁴

Anteriorment, tant Àustria com França ja s'havien encarregat de designar un candidat per a la corona espanyola que no pogués ser rei alhora de l'estat del qual provenia. Llavors, es van decantar pels fills segons, que en el cas de França seria el duc d'Anjou, i en el d'Àustria, l'Arxiduc Carles. Però, a l'últim testament Carles indicava que el seu hereu havia de ser Felip d'Anjou, nét del rei de França, en contra del que volia la seua esposa Marianna, emparentada amb la casa d'Àustria. En una de les clàusules s'estipulava que en el cas que morira el duc d'Anjou, el tron espanyol havia de passar a mans del germà menor de Felip d'Anjou, és a dir, el duc de Berry.¹¹⁵

L'estat de salut de Carles II va ser precari al llarg de la seua vida, alternava períodes de millora i moments més delicats, i a finals de setembre del 1700, en veure la gravetat, s'havia confessat i rebut l'extremunció; en canvi, a mitjans d'octubre, la Gazeta de Madrid publicava una notícia on s'apuntava alguna esperança, fins i tot detallava que a la tarda s'entretenia escoltant música:

Cada día se confirma mas la mejoria del Rey nuestro Señor con su feliz continuación, sin novedad ninguna que pueda assustar las esperanças tan proximas a posesiones de su breve, y cabal restablecimiento, que

¹¹⁴ Jaime CONTRERAS, *Carlos II el Hechizado. Poder y melancolía...*

¹¹⁵ Pablo GONZÁLEZ, "Arte y propaganda en Italia ante la muerte de Carlos II de España. Imágenes, libros y panfletos entre Austrias y Borbones." *Potestas*, núm. 6 (2013), pp. 225-253.

*dispense a todos sus Fieles Vassallos, la dicha tan deseada de verle vestido. Entretanto se divierte S.M. passando las tardes con Musicas.*¹¹⁶

A la mateixa època es va redactar el que seria l'últim testament, signat el 2 d'octubre del 1700, assintint a l'acte el president del Consell de Castella i el cardenal Portocarrero. En el tema successori, centre de totes les mirades, finalment deixava com a successor, com ja s'ha dit, al duc d'Anjou, fill segon del Dofí de França, el qual regnaria sobre tots els territoris que governava Carles, però amb la condició de que la monarquia francesa no intervingués en la espanyola. Si això era així, el tron passaria a mans de l'Arxiduc Carles. Fins que aquest no arribara, Carles II havia designat una Junta de Govern per a fer-se càrrec de les funcions més urgents; el 29 d'octubre també havia nomenat al cardenal Portocarrero com a regent. Per a ser reconegut, el duc d'Anjou hauria de jurar les lleis i els furs dels regnes i senyorius de la Monarquia Hispànica:

*Y reconociendo, conforme a diversas consultas de ministros de Estado y Justicia, que la razón en que se funda la renuncia de las señoras doña Anna y doña María Theresa, reynas de Francia, mi tia y hermana, a la subcesión de estos reynos, fue evitar el perjuicio de unirse a la Corona de Francia y reconociendo que viniendo á cesar este motivo fundamental, subsiste el derecho de la subcesión en el pariente más inmediato; conforme a las Leyes de estos reynos, y que oy se verifica este caso, en el hijo segundo del Delphin de Francia: Por tanto, arreglándome a dichas Leyes, declaro ser mi subcesor, (en caso que Dios me lleve sin dejar hijos), el duque de Anjou, hijo segundo del Delphin, y como a tal, le llamo a la subcesión de todos mis reynos y dominios [...].*¹¹⁷

La seua mort no va sorprendre a cap estat europeu, a Viena tampoc; el que no va agradar va ser el contingut del testament, perquè pensaven que no s'havien tingut en compte els drets de la Casa d'Àustria. Lluís XIV, el 9 de novembre, mentre es trobava a Fontainebleau, va conèixer el contingut; s'ha de dir que no semblava molt entusiasmat amb la idea de que el seu nét fos l'hereu escollit, ja

¹¹⁶ Gazeta de Madrid, Núm. 42, 19 de octubre de 1700, <https://www.boe.es/datos/pdfs/BOE//1700/042/A00168-00168.pdf>, p. 168.

¹¹⁷ *Testamento de Carlos II*, pp. 1-282.

que suposava que el trencament del Tractat de Partició li portaria molts problemes, i no s'equivocava. Al 1702, Àustria, Anglaterra i les Províncies Unides li declaraven la guerra, donant suport a l'Arxiduc; més endavant s'hi s'afegiren Portugal, Savoia i altres territoris italians. Mentre que França i el seu candidat només rebrien el suport de l'elector de Baviera i de l'arquebisbe de Colònia. L'equilibri polític europeu estava en joc, i s'havia decidit resoldre'l mitjançant les armes.¹¹⁸

Aquest testament és un dels més importants que hi ha hagut dintre de la Monarquia Hispànica, ja que no només va haver de solucionar el tema de la successió, del que tan pendants havien estat molts caps d'estat europeus, sinó que també va portar a un conflicte internacional que acabaria amb un nou equilibri de poders entre les diverses potències europees. En principi, pretenia evitar la guerra, així com la divisió del patrimoni hispànic, però el resultat final va ser just el contrari. La defunció de Carles II, sense descendència l'1 de novembre del 1700, va suposar una crisi política, causa principal de l'esclat de la Guerra de Successió Espanyola (1701-1714), que desembocaria en una guerra civil entre els qui volien a l'Arxiduc i els qui donaven suport a Felip d'Anjou.¹¹⁹

En els òbits de Felip III i de Felip IV ja s'ha comentat que quan estaven a punt de morir, els hi havien portat les relíquies de Sant Diego de Alcalá i de Sant Isidre, però Carles a més va tenir la imatge de la Verge d'Atocha, Santa María de la Cabeza i altres relíquies taumatúrgiques, com ara el famós crucifix que pertanyia a l'Emperador i del qual ja se n'ha parlat repetidament. A més, li van subministrar diversos beuratges, com ara una dissolució d'escurçons en pols que, més que curar-lo, van agreujar encara més el seu dedicat estat de salut.¹²⁰

La Gazeta de Madrid, el 2 de novembre del 1700, informava detalladament de com s'havia produït la defunció, del successor que havia nombrat i de la Junta que deixava formada fins que arribara el nou rei a la Península:

[...] y la mañana del día primero de Noviembre, llegando a respirar las esperanças casi muertas de todos sus Buenos vassallos, fue Dios

¹¹⁸ Joaquim ALBAREDA, *La Guerra de Sucesión...*, pp. 39-67.

¹¹⁹ *Ibid.* pp. 32-36.

¹²⁰ Javier VARELA, *La muerte del rey...*

servido, por sus altissimos juyzios, y merecido castigo de nuestros pecados, que a la hora de medio día sobresaltasse a su Magestad el mismo accidente de fiebre maligna, y letargo, con tanto rigor, y violencia, que le arrebató la vida entre dos, y tres de aquella tarde, primero de Noviembre, dexandonos totalmente el consuelo de su premeditada, y Christiana muerte. Abriole inmediatamente el testamento, con la solemnidad correspondiente al acto. Dexa su Magestad por Heredero universal al Señor Duque de Anju: y si llegasse a ser Rey de Francia, por la incompatibilidad, a su Hermano el Señor Duque de Berri, y por la de este al Señor Archiduque Carlos: y en quarto llamamiento al Señor Duque de Saboya. Quedan por Governadores, del Interregno, la Reyna nuestra Señora (con voto de calidad) el Señor Don Manuel Arias Governador de Castilla; el Señor Cardenal Arçobispo de Toledo; el Señor Duque de Montalto, por Presidente de Aragon; el Señor Don Baltasar de Mendoza, por Inquisidor General; el Señor Conde de Frigiliana, por Consejero de Estado; y el Señor Conde de Benavente, por Grande de España.¹²¹

Dins el protocol, el majordom major era qui confirmava la defunció i, el Secretari de Despatx procedia a la lectura del testament.¹²² Seguidament es procedia a tractar degudament el seu cos, que implicava exposar-lo tal com marcava la tradició. Mentre que arreu dels territoris de la Monarquia van sonar els tocs de campana corresponents a la mort d'un monarca, així com també es celebraren les misses per la seua ànima. El lloc de sepultura també va ser al panteó del monestir de San Lorenzo, on va ser enterrat el 7 de novembre.¹²³ Al testament, que constava de cinquanta-dos fulls, indicava que volia ser enterrat allí, així com que els seus successors s'ocuparen d'aquest lloc. També indicava la celebració de cent mil misses destinades per a la salvació de la seua ànima, per la memòria dels seus avantpassats i per les ànimes del purgatori, i deixava a la voluntat dels

¹²¹ Gazeta de Madrid, Núm. 44, martes 2 de noviembre de 1700, <https://www.boe.es/datos/pdfs/BOE//1700/044/A00176-00176.pdf>, p. 176.

¹²² José A. ORTIZ, "Metodología para el estudio de una muerte: las exequias de Carlos II en un contexto de cambio dinástico", dins García López, Jorge; Boadas Cabarrocas, Sonia (Coord.) *Las relaciones de sucesos en los cambios políticos y sociales de la Europa Moderna*. Universidad Autónoma de Barcelona, 2015, pp. 211-218.

¹²³ Jaime CONTRERAS, *Carlos II el Hechizado. Poder y melancolía...*

testamentaris la quantitat d'almoines que s'hi dedicarien. També es va redactar un codicil.¹²⁴

Mando que, después de mi fallecimiento, mi cuerpo sea llevado, con la menor pompa que mi estado real permite, al monasterio de San Lorenzo el Real, y allí sea sepultado en el panteón deputado para los cuerpos de los señores reyes mis predecesores y para mis sucesores y el mío se Ponga en el lugar que le corresponde según orden que el Rey, mi señor, y mi padre, dejó dada para la colocación de los cuerpos reales cuando feneció esta obra [...]

*Mando que el día de mi muerte, todos los clérigos y religiosos del lugar donde muriere, digan misa por mi alma, y en los altares privilegiados, se digan todas las que se pudieren decir por tres días, y quiero que, demás de esto, se digan por mi alma a cumplimiento de cien mil misas, y es mi intención, que las que por la misericordia de Dios no tuviere necesidad, se apliquen por mis padres y por los demás predecesores y, en caso que tampoco las hayan menester, se apliquen a las ánimas del Purgatorio más necesitadas según mi intención; y mis testamentarios encargarán a los que las hubieren de decir, las digan y apliquen conforme a esta intención, y ellos también señalarán la limosna que por ellas se hubiere de dar [...]*¹²⁵

Com ja havia succeït en situacions similars, tan aviat com les ciutats van rebre la notícia, van organitzar les exèquies corresponents, com Palència, la qual va fer les celebracions funeràries els dies 3 i 4 de desembre del 1700. Un altre exemple el trobem a Barcelona, on a través del *Manual de novells ardits* es descriuen els dies de dol que es van establir —decisiones pressas pel Consell de Cent i les autoritats eclesiàstiques—, així com els funerals que es van fer en el seu honor el dia 29 de novembre a la catedral; es va elevar un túmul a les escales de la cripta de Santa Eulàlia. D'aquesta manera Barcelona manifestava els

¹²⁴ Javier VARELA, *La muerte del rey...*

¹²⁵ *Testamento de Carlos II*, pp. 1-282.

vincles amb la monarquia, sempre i quan es respectessin les seues constitucions.¹²⁶

A l'altre costat de l'Atlàntic, a la capital del Virregnat del Perú, la notícia va arribar a finals d'abril del 1701, és a dir, quasi sis mesos més tard; les honres es van dur a terme durant els dies 26 i 27 de juny. En canvi, a Nova Espanya s'havien oficiat anteriorment, el 26 i 27 d'abril.¹²⁷

Pel que fa a Madrid, es van fer dues cerimònies diferents, les organitzades per la Cort i les de l'Ajuntament. Les de la Cort van ser els dies 15 i 16 de desembre, a l'església del convent de la Encarnación, mentre que les de l'Ajuntament van tenir lloc el 16 i 17 a l'església de Santo Domingo. L'encarregat d'organitzar les honres a la Cort va ser el duc de Medina Sidonia, majordom major del rei. Des d'El Escorial es van portar el ceptre, la corona i el collar de Toisó, per disposar-los damunt el fèretre. Per tant, les vespres van tenir lloc el dia 15, mentre que el dia 16 es van fer les exèquies. En relació al túmul, es coneix que l'encarregat del disseny va ser Teodoro de Ardemans, el qual es va inspirar amb les obres de José del Olmo i de Churriguera.¹²⁸

¹²⁶ Manual de novells ardots, dietari de l'antic consell barceloní que va des de finals del segle XIV fins a mitjans del segle XIX.

¹²⁷ Victor MINGUEZ, "Los dos cuerpos de Carlos II", pp. 68-91.

¹²⁸ Teresa ZAPATA, "El catafalco para las exequias reales de Carlos II", *Anuario del Departamento de Historia y Teoría del Arte*, vol. XI (1999), pp. 251-262.

*Traçat del túmul de Carles II efectuat a Madrid (1700).
Teodoro de Ardemans, i dibuixat per Pedro de Araújo.¹²⁹*

Pel que fa a la reina vídua, en no haver donat cap hereu i amb l'arribada de Felip V, es va retirar primer a Toledo i més tard a Baiona, on hi residiria força temps. Tot i que, el seu difunt espòs havia establert en el testament que governés a qualsevol ciutat que escollira dins la Península, a Flandes o a Itàlia, així com una renda generosa. Finalment, al 1738, va tornar a Espanya, on va viure a Guadalajara fins la seua mort, el 16 de juliol del 1740; va establir un total de vint mil misses per la seua ànima i va ser enterrada amb el seu espòs a El Escorial. La seua neboda Isabel de Farnesio va ser la destinatària de tots els seus béns; la qual va encarregar-se de les cerimònies fúnebres de Madrid, celebrades el 21 i 22 de març del 1741 al convent de las Descalzas Reales.¹³⁰

¹²⁹ Museo del Prado, *Traza del Túmulo en honor de Carlos II, erigido en Madrid (alzado)*, <https://www.museodelprado.es/coleccion/obra-de-arte/traza-del-tumulo-en-honor-de-carlos-ii-erigido-en/2c0f627c-a71f-410f-84f4-054a94a33fb2>

¹³⁰ María de los Ángeles PÉREZ, *Mariana de Neoburgo*, 2018. Consultat el 12/05/2021 a: <http://dbe.rah.es/biografias/11530/mariana-de-neoburgo>

6. Celebració de les exèquies de Carles II a Tarragona

Els acords municipals de la ciutat de Tarragona del 13 de novembre del 1700 informaven de la carta que els que havia enviat el virrei de Catalunya, el Príncep de Darmstadt, el qual adjuntava també la missiva provinent de Madrid que anunciava la mort de Carles II, datada aquesta última el 7 de novembre del 1700. És a dir, que els tarragonins s'assabentaven de la notícia dotze dies després de la defunció del monarca:

[...] han rebut una carta del Princep de Darmestad virrey y capita General del present Principat de Catalunya ab un inclus despaig del Rey nostre Señor encara que sens forma sua per la indisposicio conforme ne fa fe lo secretari ques llegiran junt ab altre cosa y segellada de la Reÿna nostra Senyora y Señors de la Junta del govern de la monarquia dirigida als consols de la present ciutat de Tarragona en la qual donan lo lamentable sentiment a esta ciutat de la mort natural de la Ilustríssima Real Magestad del Rey nostre Señor Don Carlos Segon de gloriosa y eterna memoria que gosse detern descans.¹³¹

La missiva enviada per la reina, Marianna de Neoburg, informava que la ciutat de Tarragona estava obligada a celebrar les corresponents exèquies funeràries en honor al monarca difunt:

[...] esperando de vuestra obligación nos acompañareis en tan justo sentimiento y que haréis por vuestra parte la demostración en lutos y otras cosas que en semejantes casos se ha acostumbrado en la forma que hos prebendra el dicho Principe de Darmestad y que attendereis a que la ultima voluntad de su Magestad tenga su devido cumplimiento por ser lo que mas conviene a la unión y vuestro maior bien en que recibiremos agradable complacencia. Datado en Madrid a siete de Noviembre de mil setecientos. Yo la Reÿna.¹³²

¹³¹ Arxiu Històric de Tarragona (AHT), *Acords Municipals 1695-1701*, Document núm. 206.

¹³² AHT, *Acords Municipals 1695-1701*, Document núm. 206.

Després nomenaven els delegats que haurien de viatjar a Madrid, Joan de Boxadors i Bonaventura de Vidal, per tal de donar el condol:

Fonch proposat per los Ilustres señors consols que en virtud de la resolucio presa per lo Ilustre Consell al quatorse del corrent mes acerca de las funerarias de la Real Magestat lo Reý nostre señor Carlos Segon que gose de gloria fent comissio a dits Ilustres señors consols per a que se fasse lo que convinga en raho de ditas funerarias per aço se proposa si se enviara embaixada al Ilustre Capitol per a tractar ditas funerarias y quins ciutadans si enviaran.

Y per dita Ilustre Junta fonch determinat ques fasse dita embaixada a dit Ilustre Capitol fent comissio als señors Don Joan de Boxadors y Don Bonaventura de Vidal per a fer aquella y tractar ab dit ilustre capitol de ditas funerarias.

Y encontinent en virtud de dita resolucio anaren dits señors anomenats a fer dita embaixada.¹³³

També s'ordenava a la població, mitjançant un pregó públic, l'assistència als actes, vestint roba adequada a la situació, o sigui de dol normalment, durant sis mesos, ja que d'aquesta forma només en mirar-se recordaven la pèrdua del monarca. En els llibres d'acords tenim un exemple, com quan es refereixen a dur gramalles¹³⁴, unes túniques llargues que arribaven fins als peus i que es podien posar tant dones com homes. El Consell també prohibia qualsevol tipus d'actes, festes populars o celebracions alegres com ara una boda o balls amb música, ja que en cas d'incompliment, la multa era de cinquanta sous:

[...] perço dit Ilustre Consell consultament segons en semblant cas es acostumat ha ordenat que per lo sufragi de la anima de la perfeta sacra catholica y Real magestat del Reý nostre señor la qual aja sanct repos sien fetas las obsequias acostumbradas. E com ab gran raho se degua haver dolor y tristicia de tant y gran perdua ha per lo semblant ordenat lo dit Ilustre Consell que tots los ciutadans e poblats de la present ciutat així homens com dones aquells y aquellas que fer o pugan se visten ab llurs

¹³³ AHT, *Acords Municipals 1695-1701*, Document núm. 206.

¹³⁴ Enciclopèdia.cat, *Gramalla*, <https://www.enciclopedia.cat/ec-gdlc-e00071009.xml>.

gramalles, caparons y altres senyals de dol. Y que ningunas solemnitats ni festas de alegrías com son de matrimoni esposalles, nupcies ni confraries ballades músicas ni altres sons ab ninguna manera ni de nit ni de dia ni ab carrers ni ab cases algunas, ni en altres llocs no sien fetas fins a tant que per lo dit Ilustre Consell será deliberat, o, altrament [...].

Per tant mana la dita senyoria a tothom generalment de qualsevol estament grau o condicio que sie que las ditas ordinacions aixi y segons damunt estan continuadas sien inviolablement observadas abdicant tota potestat sots pena de sinquanta sous per quiscu [...]»¹³⁵.

Finalment, s'acordaven les dates de les exèquies per al dia 4 de desembre del 1700, i s'escollia l'església on es celebraria la cerimònia, normalment la més important, que en el cas de Tarragona era la catedral, que voltejaria les campanes aquest dia. També s'indicava que les botigues s'havien de tancar, sota sanció de cinquanta sous.¹³⁶

Ara ojats queus notifican y fan a saber a tothom generalment pur manament de la senyoria a instancia dels ilustres señors consols que dema que será disapte que contam als quatre días del present y corrent mes de desembre se fan y celebran las obsequias per la anima de la sacra catholica y Real magestat del Reÿ nostre señor Carlos Segon la qual aja sant repos, e porque las ditas obsequias sien fetas ab el honor y reverencia ques deu mana perço la dita senyoria a tothom generalment de qualsevol estament, grau o condicio que sie que en pena de sinquanta sous dema ques feren ditas obsequias y sentiran tocar les campanes hajan de plegar y tencar llurs portas y botigas y vajan tots a la seu per la selebracio de ditas obsequias y allí pregaran a nostre señor Deu per la anima de dita sacra catholica y Real magestat del Reÿ nostre señor la qual per sa misericordia vulla colocar y acullir en la sua santa gloria amen.»¹³⁷

Els acords també entren en el detall de l'ordre jeràrquic dels càrrecs municipals, establint vestir de dol durant el seguici pels carrers de Tarragona, sortint de la

¹³⁵ AHT, *Acords Municipals 1695-1701*, Document núm. 206.

¹³⁶ María V. GÓMEZ REQUEJO, *Los Austrias y las ceremonias...*, pp. 251-264.

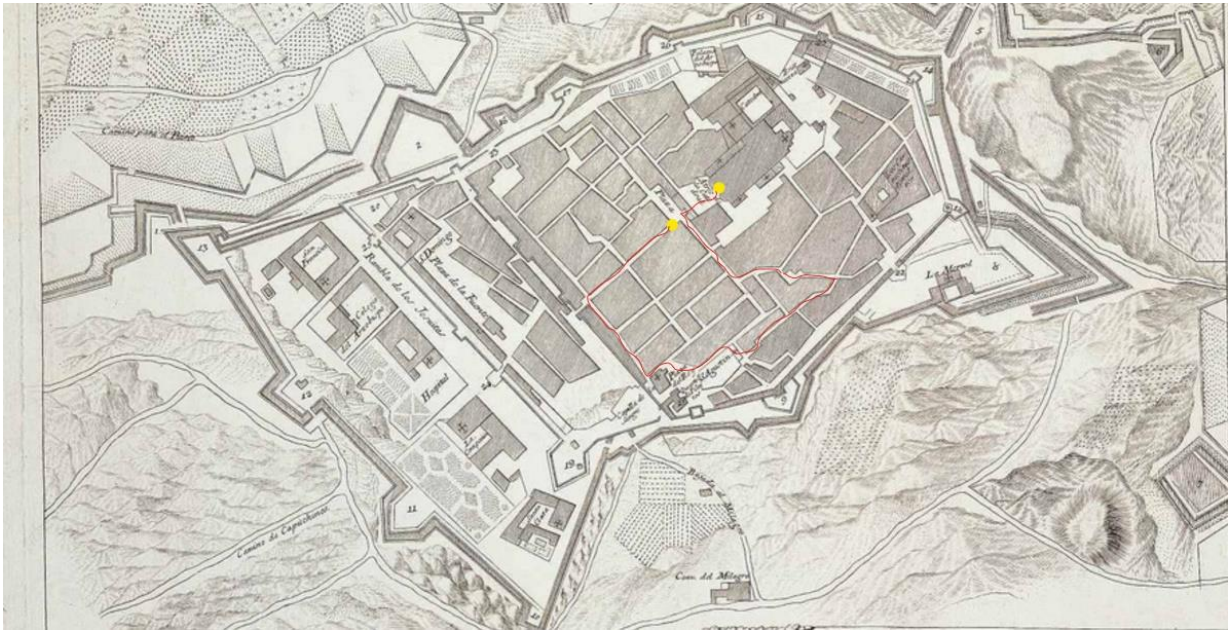
¹³⁷ AHT, *Acords Municipals 1695-1701*, Document núm. 206.

Casa de la ciutat fins arribar a la Seu. L'itinerari seguia pel carrer Major cap avall fins girar a l'esquerra pel carrer de la Nau recte fins arribar a la Plaça del Rei; des d'allí, pujaven pel carrer d'en Granada fins girar a l'esquerra, i baixar fins arribar a la Plaça de les Cols; i ja des d'aquest punt el seguici pujaria per les escales de la catedral fins arribar a la seu catedralícia. Un cop allí, també seguirien un protocol a l'hora de seure. Acabats els oficis religiosos, els consols i consellers tornarien a la Casa de la ciutat:

[...] y lo disapte que fou lo die de la funeraria tocaren al mati después de haver tocat a matines; la forma quant la ciutat ana a la Seu fou de esta manera devant anaven dotse ciutadans ço es quatra de ma major, quatra de ma mitjana y quatra de ma tercera ab sas sota copas de plata y ab quatre plechs de candelas grogas detrás de dits ciutadans anaven altres ciutadans de tots brasos tots ab sas capas de dol llargas y caparo ab esta forma devant la confraria de Sant Aloÿ dels farres, después la confraria dels fadrins manestrals, la confraria dels revenadors, y las demes per son orde y antiguitat anant los Procuradors de Santa Maria Magdalena a la dreta devant lo S. Monstesaf y a la esquerra, los Procuradors de la confraria de Sant Pere y Sant Andreu devant lo señor obrer, lo señor consol de ma mitjana detrás lo Monstesaf lo señor consol de ma tercera detrás lo señor obrer y lo señor consol de ma major amitg dels señors dos veguers del señor Arquebisbe a la dreta y lo veguer del Rey a la Esquerra y en la mateixa forma estigueren asentats a la sala del consell posant al mitg dels dits señors veguers dit señor consol de ma major [...].

[...] y ab aquesta forma sobradita isqueren de Casa de la ciutat anant per lo carrer major avall carrer de la Nau, Plaça de Rey, carrer den Granada dret a la Pescateria, Plaça de les Cols dret a la Seu entrant per la porta del cor se acentaren en los banquetes que se acostuman asentar los señors canonges ab esta forma los dos señors veguers y lo señor consol encap al banch del segon cor los dos señors consols de ma mitjana y ma tercera mostesap y obrer los Procuradors de las confrarias en los banchs immediats cadahu per son orde conforme se acostuma y acentats que foren comensaren a fer las absoltas las religions cadahuna per sa contiguitat y acabats los officis y absolta general sen anaren los dits

señors consols y consellers en casa de la ciutat ab la mateixa forma que anaren a la Seu aixint per la porta del cor dret al portal major escalas de la Seu [...]¹³⁸.

Mapa de la Part Alta de Tarragona en que s'indica el recorregut fet pel seguici fúnebre durant les exèquies de Carles II

Després, es feia al·lusió al fet que fins que no es notificara per part de la monarquia que es deixara de vestir de dol, o que s'assabentaren que a Barcelona s'havia retirat el dol, s'havia de continuar portant-lo:

I per dita Ilustre Prohomania fonch deliberat que fins atant que la ciutat tinga noticia certa de que la ciutat de Barcelona o diputacio han deixat los dols o, la ciutat tinga carta del Reÿ nostre señor per a aliviarlos, o, llevarlos del Reÿ nostre señor que gose de gloria ques continúen ab la mateixa conformitat que fins vuÿ han acostumat los Ilustres Señors consols.¹³⁹

En resum, des del segle XVI, hem pogut veure que les exèquies constaven de dues parts. En una s'encomanava l'ànima del monarca difunt, i en l'altra es

¹³⁸ AHT, *Acords Municipals 1695-1701*, Document núm. 206.

¹³⁹ AHT, *Acords Municipals 1695-1701*, Document núm. 206.

manifestava la continuïtat de la monarquia a través de la proclamació del seu hereu.¹⁴⁰ Abans, es feia un seguici que sortia de l'edifici de la institució escollida d'organitzar les exèquies, fins que s'arribava a l'església on tindrien lloc els oficis, i que anteriorment ja havia estat decorada per a l'ocasió, amb el seu túmul corresponent. Per altre costat, la mort d'un monarca també podia produir avalots, ja que la seua autoritat i, alhora, la legitimitat podia ser qüestionada, com va passar a Palerm quan va morir Ferran el Catòlic.¹⁴¹

7. Segle XVIII, el cerimonial al casal de Borbó

Quan Felip V va arribar a la Península per a ser investit rei, quasi no parlava espanyol i desconeixia els costums del seu nou país. El seu avi havia acordat el casament del nét amb Maria Lluïsa Gabriela de Savoia, filla de Víctor Amadeu II, la qual era quatre anys més jove que el monarca espanyol. Primerament, va tenir lloc el matrimoni per poders, que es va dur a terme al setembre del 1701 a Torí i a Versalles, al mateix moment. No va ser fins al novembre quan per fi es van poder veure a Figueres, lloc escollit per celebrar el dia 3 d'eixe mateix mes una missa nupcial, completant així la boda que havia tingut lloc uns mesos abans. Va tenir una existència breu, ja que va morir al febrer del 1714 amb només 26 anys, després de donar a llum quatre fills.¹⁴²

A l'igual com havia succeït amb la seua primera esposa, Felip V contrauria matrimoni per poders amb la neboda del Duc de Parma, Isabel de Farnesio, el 16 de setembre del 1714, tenint lloc a la Península Ibèrica i a Parma respectivament; fins que al desembre del mateix any van ratificar la boda quan es van reunir en persona.¹⁴³

Felip V va haver de fer front els primers anys del seu regnat al conflicte armat que s'havia originat després que França acceptés el testament de Carles II, sense tenir present l'últim tractat que havia firmat al 1700. Amb els consegüents

¹⁴⁰ Elisa RUIZ, "Aspectos representativos en el ceremonial ...", pp. 263-294.

¹⁴¹ Jesús F. PASCUAL, "Exequias de Fernando el Católico en España...", pp. 7-17.

¹⁴² Joaquim ALBAREDA, *La Guerra de Sucesión...*, pp. 72-75.

¹⁴³ Henry KAMEN, *Felipe V. El rey que...*, pp. 20-38.

Tractat d'Utrecht (1713) i de Rastatt (1714), entre l'Imperi i França, la Monarquia Hispànica perdia territoris a canvi de finalitzar la Guerra de Successió.¹⁴⁴

Com ja s'ha dit abans, els túmuls representaven la presència del monarca difunt de forma simbòlica. I és que malgrat el canvi de dinastia, les úniques diferències que trobem en l'arquitectura funerària, durant els primers anys del segle XVIII, només estan relacionades amb la decoració, no pas amb el conjunt estructural. A principis del 1700, l'encàrrec de les obres tumulàries a la Cort va passar a mans del mestre major, Teodoro de Ardemans. Per tant, aquestes celebracions les utilitzava la Cort per tal de legitimar la seua dinastia. D'altra banda, la vila de Madrid també buscava en aquests moments dur a terme la celebració d'exèquies reials per tal de donar suport a la Casa Borbó, així com també per mostrar la seua sumptuositat.¹⁴⁵

Durant el primer període del regnat dels Borbó, Felip V va dur a terme celebracions funeràries per a monarques i prínceps estrangers, no només pertanyents a la Monarquia Hispànica; entre les quals tenim les que es van fer en memòria del seu pare, Lluís de Borbó (1711), més conegut com el Gran Dofí, el túmul del qual va quedar a càrrec d'Ardemans. Com que aquest artista estava també al servei de l'ajuntament de Madrid, com a mestre major, també s'encarregava de traçar els cadafals municipals. En aquest cas, va dissenyar també aquest, tot i que no seria tan elaborat com el de la Cort, tenint en compte els mitjans econòmics dels quals disposava la Vila.¹⁴⁶

Un any després, s'ocuparà de dissenyar la màquina funerària per als Dofins, Maria Adelaida de Savoia i Lluís de Borgonya, germà gran de Felip V, els quals havien mort el mateix mes. Com que aquest cadafal tindria la particularitat d'haver de col·locar dos sarcòfags, la planta quadrada es va substituir per una de rectangular, ja que d'aquesta forma hi cabien millor i, alhora, eren més visibles. El túmul municipal, igualment havia d'albergar les dues tombes i, alhora, molts ciris, semblant tot el conjunt un gran canelobre. Amb aquest monument, Pedro de Ribera passaria a col·laborar amb Ardemans en les obres per a

¹⁴⁴ Joaquim ALBAREDA, *La Guerra de Sucesión...*, pp. 76-79.

¹⁴⁵ Denise LEÓN, "La respuesta de la Villa y Corte de Madrid en el siglo XVIII ante la muerte del rey. Evolución de los códigos simbólicos de las Exequias Reales: Emblemas y alegorías", *Anales de Historia del Arte*, núm. 24 (2014), pp. 129-143.

¹⁴⁶ Victoria SOTO, "La configuración de un modelo. Los catafalcos madrileños...", pp. 169-195.

l'ajuntament ja que, com ja s'ha dit, Ardemans també s'encarregava dels túmuls per a la Cort; així que la col·laboració de Ribera afavoria que rematés els treballs per a les architectures efímeres municipals fins al 1724.¹⁴⁷

A principis del 1714, Maria Lluïsa de Savoia va començar a mostrar símptomes del que després es diagnosticaria com a tuberculosi; malgrat que el seu espòs va fer venir al metge de Lluís XIV, de res van servir les seues cures, decantant-se al final pel subministrament d'opi per a mitigar el dolor. La seua defunció es va produir el 14 de febrer, acabant-se amb ella la tradició de morir a l'Alcázar, ja que al 1734 un incendi impediria seguir exposant els cadàvers reials al saló daurat. Pareix que el seu espòs va quedar profundament afectat per la seua mort; el cos es va exposar amb l'hàbit de carmelita al saló principal del Reial Alcázar de Madrid durant tres dies, fins que el 18 de febrer va ser enterrada a El Escorial, com marcava la tradició. Ardemans seria qui dissenyaria la màquina funerària a la Cort, ja que encara era l'arquitecte del rei. En aquest cas, seguint els esquemes del túmul de Maria Lluïsa d'Orleans, també el cadafal anava sobre una planta quadrada damunt d'un sòcol, creant un prototip que anirà repetint amb alguna modificació; mentre que el túmul construït a Madrid va ser traçat per Ardemans, però executat pel seu col·laborador, a l'església de Santo Domingo.¹⁴⁸

L'avi de Felip V, Lluís XIV, va morir al setembre del 1715 i com apuntava fra Juan de Interián de Ayala en referir-se a les exèquies cortesanes, per a Felip tenia gran importància que les cerimònies dedicades al seu avi fossin veritablement fastuoses, fins al punt que Ardemans va dissenyar un dels cadafals més majestuosos i complexos, per la gran quantitat d'escultures que hi havia fet. També presentava la particularitat de que en lloc d'ubicar-lo al creuer, el situaria a la Capella Major de l'església de la Encarnación; en canvi, va ser Ribera qui es va encarregar del túmul municipal, tot i que sota supervisió del mestre major.¹⁴⁹

El 31 d'agost del 1724 va morir, sense descendència, Lluís I, que havia succeït com a rei de la Monarquia Hispànica al seu pare Felip V, després que aquest havia decidit abdicar per motius religiosos. Va ser a mitjan d'aquest mes quan va

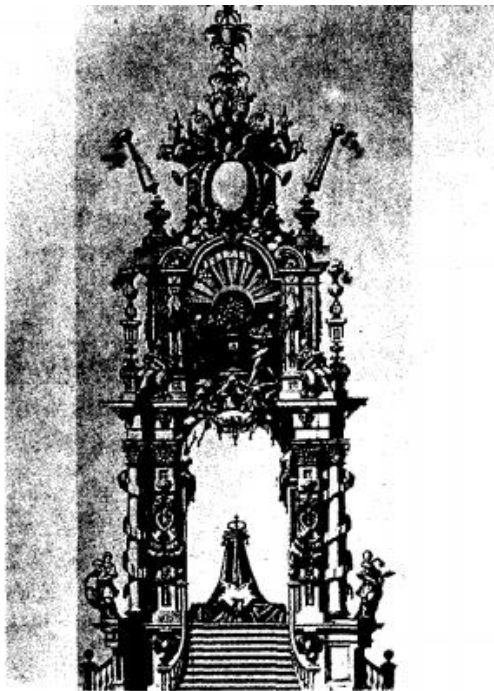
¹⁴⁷ Victoria SOTO, "La configuración de un modelo. Los catafalcos madrileños...", pp.169-195.

¹⁴⁸ *Ibid.* pp.169-195.

¹⁴⁹ *Ibid.* pp.169-195.

emmalaltir de verola, la qual cosa suposava el seu complet aïllament per a no contagiar a la resta. El seu estat va empitjorar, amb febres molt altes. A diferència de com tractaven els Àustria als malalts més pròxims, la seua esposa, Lluïsa Isabel d'Orleans, no volia separar-se del seu costat, fins a contagiar-se també de verola i ser obligada a apartar-se. A l'igual que hem vist amb els monarques Àustria, es van col·locar a la seua habitació diverses relíquies, destacant la de Sant Diego de Alcalá. Finalment, va sucumbir i el seu cadàver va ser exposat i guardat pels guàrdies de corps i pels Monteros d'Espinosa durant dos dies al saló de Reinos del Buen Retiro fins ser enterrat a El Escorial. La calor va facilitar la ràpida descomposició del cos, malgrat el procediment dels cirurgians.¹⁵⁰

El seu regnat va ser un dels més breus, ja que va romandre al tron menys de vuit mesos, a banda que era molt jove. En el seu testament havia deixat com a hereu al seu pare, i això suposava que Felip V tornava a regnar de nou. Un cop més va ser Ardemans qui va dissenyar el seu cadafal per a la Cort; aquest túmul es semblava molt al realitzat per a la seua mare, Maria Lluïsa de Savoia i seria l'últim que faria l'arquitecte.¹⁵¹

*Túmul de Lluís I a Madrid. Teodoro de Ardemans (1724).*¹⁵²

¹⁵⁰ Henry KAMEN, *Felipe V. El rey que...*, pp. 43-51.

¹⁵¹ Javier VARELA, *La muerte del rey...*

¹⁵² Victoria SOTO, "La configuración de un modelo. Los catafalcos madrileños...", pp.169-195.

Felip V possiblement havia heretat un desordre neurobiològic que li produïa alts i baixos que l'afectaven psicològicament, i algun dels fills també en mostraven símptomes. El cas és que el 9 de juliol del 1746, després d'haver estat treballant durant la nit al Buen Retiro, se'n va anar a dormir de matinada, cosa que passava sovint; cap el migdia, quan anava a vestir-se, es va trobar malament, amb ganes de vomitar; la llengua i el coll es van començar a inflamar i no parava de manar-li sang per la boca i el nas. Un cirurgià va intentar reanimar-lo amb aigua del Carme, però no va servir de res, ja que havia caigut mort al llit, sense donar-li temps ni a rebre l'extremunció. Físicament estava molt deteriorat, pel ritme de vida que portava i sumant els problemes psicològics, no va sorprendre la seua mort. Al dia següent van tocar les campanes de convents i parròquies anunciant la seua defunció.¹⁵³

Com havien fet amb el seu antecessor, la Gazeta també va publicar la notícia, això va ser el 12 de juliol, és a dir, tres dies després:

*El dia 9 de este, a las dos de la tarde, hallandose en el Palacio de Buen-Retiro el Rey nuestro Señor D. Phelipe Quinto, fue Dios servido de llamarle a sí, a los sesenta y dos años, seis meses, y veinte dias de su edad [...]. El rey hijo D. Fernando el Sexto, nuestro Señor, con no corta violencia de su ternura, y indecible ahogo, mandó luego expedir los Decretos, y Ordenes consequentes a tanta novedad, y que se abriesse el Testamento de su amado difunto Padre, en la forma acostumbrada; y hallando en él señalado el Entierro en la Colegiata de San Indefonso, resolvió S. M. que se dispusiesse assi, despues de estar expuesto el Real Cadaver los dias que son de estilo. La Reyna Viuda nuestra Señora se mantiene en su Quarto penetrada de la suma aflicción, y pena, que mas bien pueden inferirle, que explicarse, y que solo es capaz de resistir su corazón [...]*¹⁵⁴.

¹⁵³ Henry KAMEN, *Felipe V. El rey que...*, pp. 55-69.

¹⁵⁴ Gazeta de Madrid, Núm. 28, Martes 12 de julio de 1746 , <https://www.boe.es/datos/pdfs/BOE//1746/028/A00223-00224.pdf>, pp. 223,224.

Després de la seua defunció, el cadàver va quedar damunt el llit durant dos dies amb un crucifix entre les mans, fins que es va procedir al seu embalsamament, pràctica que anirà en declivi en els següents anys. En obrir el cos, van veure que un vas pròxim al cor s'havia trencat, havent pogut ser la causa de la seua mort. Seguidament el secretari del Consell d'Estat, el Marqués de Uztáriz, va procedir a llegir el seu testament, redactat l'any 1724 a El Escorial. Amb aquesta dinastia s'anirà reduint la seua extensió, ja que tindrà més importància la designació del successor. Dos anys més tard havia afegit un codicil, especificant la quantitat monetària que havia de rebre la seua esposa per aliments, anualment. Havia establert un total de dues mil misses per la seua ànima, així com que el seu cos fos enterrat en l'església que es trobava a San Ildefonso, i no a El Escorial com havia sigut la tradició amb els Àustria: *Dispone que su cuerpo sea enterrado en la Iglesia Colegial de la Santísima Trinidad del Real Sitio de San Ildefonso, y para bien y sufragio de su alma manda que se celebren 2.000 misas [...]*¹⁵⁵.

Hem de manifestar que, a mesura que passe el segle XVIII, anirà en declivi el número de misses, ja que serà més rellevant la qualitat que no pas la quantitat de litúrgies.

El seu cadàver va ser exposat sobre un llit amb dosser durant tres dies al Saló d'Espills per a que la gent es pogués acomiadar del seu monarca, al qual havien vestit amb teles d'or i plata i amb els collars corresponents als ordes de l'Esperit Sant i del Toisó d'Or. A més es van celebrar misses, de manera continuada, en set altars ubicats al vestíbul; el dia 14 per la nit, el seu cos es va traslladar en processó a l'església de San Jerónimo i d'allí va partir el seguici amb el seu fèretre sobre un carruatge tirat per mules, fins arribar a l'església de San Ildefonso, situada al Palau Reial de La Granja, el dia 16 pel matí –hem de tenir en compte que la millora de les carreteres facilitava l'ús de vehicles amb rodes-. El monument funerari constava d'un baldaquí situat al centre de la nau i reflectia les seues gestes i triomfs; fou enterrat el 17 de juliol. La seua segona esposa, Isabel Farnesio, seria enterrada junt amb ell al 1766. Més endavant, amb Maria Amàlia de Saxònia, esposa de Carles III, es recuperarien els enterraments a El

¹⁵⁵ Universidad Complutense de Madrid. *Transcripción de la obra: Epítome de la vida y costumbres, muerte y entierro del Católico monarca Don Felipe Quinto*. 2003.
<https://eprints.ucm.es/id/eprint/12953/> pp. 1-9.

Escorial. Finalment, després de morir Felip V, es va proclamar rei al seu fill, Ferran VI.¹⁵⁶

La Gazeta de Madrid del 26 de juliol es va fer ressò de l'exposició del cadàver reial i del seu trasllat fins a San Ildefonso:

*Despues de haver estado expuesto durante tres dias el Cadaver del Rey nuestro Señor D. Phelipe Quinto (que Dios aya) en un Salón de dicho Palacio de Buen- Retiro, y haverse celebrado allí por su Alma solemnnes generales exequias de todas las Parroquias, y Religiones de la Corte, salió el Jueves 14, por la noche el numeroso entierro, que se acostumbra hacer con los Monarchas de España [...]. El Domingo 17, llegó el funesto Acompañamiento a la Iglesia Colegial del Real Sitio de San Ildephonso, donde se hizo la Entrega, y Deposito, con las solemnidades requisitas [...]*¹⁵⁷.

Es van celebrar arreu dels territoris de la Monarquia les honres corresponents. A Palència van tenir lloc els dies 25 i 26 d'agost del 1746.¹⁵⁸ També ens han arribat detalladament les que es van fer a Sanlúcar de Barrameda que, com a cas excepcional, es van elaborar dos túmuls: un muntat a l'Església Major Parroquial de Nuestra Señora de la O, per encàrrec del capítol de la ciutat, i celebrades les exèquies el dia 31 d'agost; mentre que l'altre es va ubicar dintre l'Església del Convent de Santo Domingo, per disposició del Real Cuerpo de Marina, on es van celebrar les honres el 17 de setembre.¹⁵⁹ Després de la mort de Felip V, les exèquies reials van anar perdent rellevància, ja que l'acte de proclamació del monarca va adquirir més protagonisme.

¹⁵⁶ Victoria SOTO, "La configuración de un modelo. Los catafalcos madrileños...", pp.169-195.

¹⁵⁷ Gazeta de Madrid, Núm. 30, Martes 26 de julio de 1746, <https://www.boe.es/datos/pdfs/BOE//1746/030/A00238-00240.pdf>, pp.238-240.

¹⁵⁸ Diego QUIJADA, "La muerte del rey. Honras fúnebres reales en la ciudad de Palencia en el siglo XVIII", pp. 137-163.

¹⁵⁹ Antonio ROMERO, "Las exequias y los túmulos funerarios dedicados a Felipe V en Sanlúcar de Barrameda en 1746", *Clartare*, N. 6, (2016), pp. 64-117.

7.1. Celebració de les exèquies de Felip V a Tarragona

En el que cas de Felip V, a l'igual que havia passat amb la defunció de Carles II, els llibres d'Acords Municipals de Tarragona informaven de la notificació, el 15 de juliol, de la mort del Borbó:

En la ciudad de Tarragona dia viernes a los quinze del mes de julio de mil setecientos y quarenta y seis años. Hallándose junto convocado y congregado el muy ilustre ayuntamiento de corregidores y regidores de la misma ciudad, en el lugar y forma acostumbrados y con permiso del excelentísimo señor corregidor; en el qual asistieron y se hallaron presentes los muy ilustres regidores Don Juan Jimenes Decano, Don Alexandro Carlier, Don Joseph de Claver, Don Juan de Galarraga y Don Carlos Boni regidores de la misma ciudad, y en el se trató y acordó lo siguiente.

Ha sido abierto y leído en auto de acuerdo una carta del excelentísimo señor Marqués de Campo Fuente Gobernador y capitán de este Principado; en la que de orden del Señor Marqués de la Ensenada en carta de diez de este mes avisa la muerte del Rey Padre nuestro señor Don Felipe Quinto y su señoría lo avisa de orden de su majestad y que comporta que se seguirá se avisará, de las honras y funerales que requiere semejante noticia. En vista de la qual acordó su señoría que dicha carta se leen este acuerdo como lo queda bajo esta señal y que se responda a su excelencia ponderando el sentimiento de tan fúnebre noticia.¹⁶⁰

Setmanes més tard, concretament el 12 d'agost, Tarragona havia rebut una missiva del rei Ferran VI, signada el 27 de juliol, en la que recordava que la ciutat havia de mostrar el seu sentiment per la mort del seu pare amb les corresponents exèquies:

El caballero regidor Don Juan Jimenes ha hecho presente una carta que en su sobre escrito iba dirigida –Por el Rey– al consejo, justicia, regidores, caballeros, escuderos, oficiales, y hombres buenos de la mi ciudad de

¹⁶⁰ Arxiu Històric de Tarragona (AHT), *Acords Municipals 1746-1769*, Document núm. 236.

Tarragona; cuya carta havia ya abierto dicho caballero con el excelentísimo señor corregidor y habiendose leído se ha visto ser firmada por el Rey nuestro señor (que Dios guarde). Dada en el Buen Retiro a veinte y siete del próximo pasado mes de Julio de este corriente año; La que habiéndose leído con toda atención, se ha visto que en ella explica su Real Magestad el sentimiento de la muerte de su padre Don Felipe Quinto de gloriosa memoria y que en tan grande perdida ayudemos a su Real Magestad con el justo sentimiento como a buenos y fieles vasallos, y que cumplamos con nuestra obligación y dispongamos que en esta ciudad, se hagan las honras funerales, y demostraciones de sentimiento que en semejantes casos se acostumbran, arreglándonos en cuanto a los lutos a lo dispuesto en la pragmática y ordenanzas.¹⁶¹

En una altra, signada l'endemà, Ferran demanava que es fes l'acte de l'alçament del Penó en el seu honor, proclamant-lo hereu:

Dada en el Buen Retiro a veinte y ocho de julio de este mismo año; en cuya carta dispone y manda su Real Magestad, que con motivo de haver pasado a mejor vida su amado Padre Don Felipe Quinto de gloriosa memoria y recaído en su Real persona como a su hijo primogénito y Príncipe jurado en España todos sus reinos, estados y señoríos por decreto señalado de su Real mano a veinte y uno del próximo pasado mes: Ha resuelto su Magestad se ejecute su proclamación, y se levanten los pendones en esta ciudad por su Magestad y en su Real nombre¹⁶².

Els acords també mencionen que al corregidor de Tarragona se li va mostrar el disseny del túmul realitzat per la mort de Lluís I, per a inspirar-se amb el model; l'execució se li va encarregar al fuster Francesc Ruvira; el jesuïta Tomàs Feu va ser escollit per elaborar i predicar el sermó:

[...] hicieron presente al mismo señor corregidor el diseño del túmulo, o capilla ardiente, que se formó para los funerales del Rey y señor Don Luis Primero que Dios haya, del cual gustó mucho su excelencia (como realmente fue muy aplaudido en aquella ocasión) y aviendose sabido su

¹⁶¹ AHT, *Acords Municipals 1746-1769*, Document núm. 236.

¹⁶² AHT, *Acords Municipals 1746-1769*, Document núm. 236.

coste y la posible brevedad tenían acordado con Francisco Ruvira carpintero su formación y ejecución total por el mismo precio, que lo fabricó el maestro carpintero Juan Bonet en aquella ocasión.

No solo en lo que mira a vestidos de luto si, y también a lo que mira al gasto de cera y demás que se ofreciere y el sermón, o oración fúnebre que en el día del funeral debiera haber acordó su señoría elegir y nombrar al Padre Thomas Feu de la Compañía de Jesús [...] ¹⁶³.

Després de reunir-se els regidors de l'ajuntament amb els síndics i, tenint en compte com avançava la construcció del cadafal, van decidir que el 16 de setembre seria el dia escollit per a celebrar les exèquies en honor a Felip V:

Los caballeros comisionados para la disposición del funeral del difunto Rey Padre nuestro señor Don Felipe Quinto (que santa gloria haya) han hecho presente al muy ilustre ayuntamiento: que el túmulo, o capilla ardiente estava y a en estado de que dentro quatro, o sinco días se finalisaria, y que su señoría resolviesse lo que fuere servido. En vista de lo qual acordó su señoría, que los caballeros regidores Don Alexandro Carlier, y Don Juan Lorenzo de Galarraga se confieran con los syndicos del muy ilustre cabildo, y queden acordados del dia en que se deberá hazer el funeral. Y habiendo cumplido los caballeros comisionados lo resuelto por el ilustre ayuntamiento, y conferidosse con los ilustres síndicos del muy ilustre cabildo (sin disgregarse el ayuntamiento) en atención de no haver dia mas a propósito que el viernes próximo diez y seis de este mes, si parecía al muy ilustre ayuntamiento se harían las exequias. En vista del qual acordó su señoría que el próximo citado viernes se hagan las exequias de nuestro difunto Rey, y señor Felipe Quinto que Dios haya. ¹⁶⁴

També en els acords va quedar constància que l'Ajuntament es va gastar durant els funerals un total de cent setanta vuit lliures i set sous en cera:

Se ha hecho presente en el Ayuntamiento una quenta de Juan Pastor cerero de la presente ciudad de la cera que se gastó en el dia diez y seis

¹⁶³ AHT, *Acords Municipals 1746-1769*, Document núm. 236.

¹⁶⁴ AHT, *Acords Municipals 1746-1769*, Document núm. 236.

*del mes de septiembre de este año, en cuyo día se hizo el funeral de nuestro difunto monarca Don Felipe Quinto que santa Gloria haya cuyo total importe es el de ciento setenta y ocho libras siete sueldos. En vista de la qual, y de que dicha cera sirvió para el funeral de dicho difunto Rey y Señor y de que dicha quenta va visada por el caballero Regidor Don Alexandro Carlier commissionado para el expresado funeral. Resolvió su señoría que al pie de dicha quenta se despache su libranza en la forma estilada.*¹⁶⁵

La Reial Proclamació de Ferran VI tindria lloc el 16 d'octubre, un mes després d'haver-se celebrat les honres. Es va encomanar a gremis i a confraries que s'encarregaren de netejar i adornar els carrers de la ciutat.

*[...] repartiendo a dichos gremios los parajes y puestos que se les aseñalaron en el año de mil setecientos veinte y cuatro; y que se escriban cartas a los ilustres señores abades de los Reales Monasterios de Poblet y Santas Cruces y los señores regidores de la Villa de Valls suplicándoles a cada uno de por si se sirvan favorecer al ilustre ayuntamiento con todas las sedas y tapicerías, que pudiesen para contribuir al lucimiento de la Real Proclamación que es tanto del real agrado [...]*¹⁶⁶.

Una dada força curiosa és que les autoritats municipals van escriure als abats dels monestirs de Santes Creus i de Poblet, així com a la ciutat de Valls, per si els podien prestar tapisseries, teles i sedes, per adornar i lluir el dia de la proclamació i aixecament del Penó.

¹⁶⁵ AHT, *Acords Municipals 1746-1769*, Document núm. 236.

¹⁶⁶ AHT, *Acords Municipals 1746-1769*, Document núm. 236.

8. Conclusions

Després d'analitzar les honres dels monarques de la Casa d'Àustria i dels seus antecessors, Isabel i Ferran, ens adonem de que no van variar molt al llarg del temps. En el cas de les rogatives es van intentar fer amb tots, mentre aquest estava malalt o era evident que anava a morir. Tot i que si ho feia de repent, no donava temps a dur-les a terme. El mateix passava amb l'ús de relíquies o d'altres tipus de remeis "miraculosos", que en tots els casos es van portar a les dependències reials per millorar l'estat de salut dels governants, sense oblidar aquelles relíquies que des de Carles V van heretar els seus successors, com el crucifix de l'emperador, amb les que morien els reis.

Pel que respecta als testaments, en alguns dels protocols hem vist que anaven acompanyats d'un codicil en què s'afegien unes últimes voluntats que potser, per la precipitació, no havien donat temps a redactar-se. En aquest treball només s'han analitzat testaments de reis, a excepció del d'Isabel de Castella; això no vol dir que les reines consorts no en fessin, ans al contrari; el fet que el treball s'ampliaria extraordinàriament n'ha estat la causa de no analitzar-los també.

Sí que m'ha sorprès que en la gran majoria de casos es va respectar el desig d'on volien ser sepultats. En canvi, pel que respecta al número de misses que volien que es celebraren per la seua ànima, no puc confirmar si es va complir el número que havien estipulat, i és que és innegable la gran influència que tenia la religió catòlica en la Casa d'Àustria. De fet, al llarg dels anys el número de misses establertes va anar augmentat; Carles V n'havia designat trenta mil, Felip III n'havia establert trenta-dos mil, arribant al màxim amb les cent mil misses que n'havia ordenat Carles II.

En relació a l'exposició del rei difunt, no tenim constància de que s'exposaren després de produir-se l'òbit fins arribar a Felip III. Tot i que, a mesura que passen els anys, l'exposició del cadàver s'allargarà més dies, degut sobretot a que la tècnica de l'embalsamament ajudava a evitar la descomposició del cos, i alhora al monarca se'l vestia amb més luxe, com ja s'ha comprovat amb Felip IV. I és que al principi se'ls vestia amb l'hàbit d'un ordre religiós, com en el cas d'Isabel de Castella o de Felip II.

Crec que el que més evoluciona és la forma i el lloc d'enterrament, ja que mentre Isabel i Ferran van ser enterrats a la catedral de Granada, sense embalsamar; des de Felip II tots els reis de la dinastia Àustria s'enterraran a la Cripta Real del Monasterio de El Escorial; tornant a la tradició d'embalsamar-los a partir de Felip III.

Pel que respecta a l'anunci de la mort del monarca a tots els territoris que formarien part de la Monarquia Hispànica, així com als seus aliats o parents d'altres estats, l'enviament de cartes amb la notícia seria la forma generalitzada d'anunciar el seu òbit, així com les disposicions per a celebrar les honres en aquests mateixos llocs. Com també s'ha vist, la seua defunció implicava un període de dol establert normalment en sis mesos que tots els súbdits havien de complir i durant el qual s'havia de vestir de dol. El cost del vestuari –significava una despesa extraordinària– portava molts cops a l'emissió de pragmàtiques per tal de reduir els costos, sobretot de l'estament de la noblesa. Tanmateix, per a les ciutats on s'havien de celebrar les exèquies reials, erigir els cadafals funeraris suposava un gran dispendi que havien de fer front, ja que no fer-les suposava no donar suport a la dinastia del difunt. Afrontar aquest cost comportava, com hem vist en alguns exemples, demanar préstecs a ciutadans acabalats. Malgrat que són pocs els articles que parlen d'aquest tema, hem trobat els exemples de ciutats com Còrdova, Sevilla, Granada, Sanlúcar de Barrameda, Palència, Valladolid, Madrid, Barcelona, Teruel, Roma, Palerm, Brussel·les i Londres, d'entre altres.

Amb la pujada al tron de la Casa Borbó, en un primer moment no pareix que suppose cap canvi pel que fa a la realització de les exèquies reials, ja que se segueixen els mateixos passos que els seus antecessors de la Casa d'Àustria. Per exemple, tant la primera esposa de Felip V com el seu fill Lluís I són enterrats a El Escorial. Però, la mort de Felip V i les disposicions que havia deixat en el seu testament suposen un trencament amb la tradició d'enterrar-se a San Lorenzo, ja que ell estableix que se l'enterri al Real Sitio de San Ildefonso. Mentre que el número de misses també decau, ja que n'indica dues mil. I és que després de la mort de Felip V, les exèquies reials van anar perdent rellevància, ja que l'acte de proclamació del monarca, l'enlairament del Penó, va adquirir més protagonisme.

Per altra banda, si comparem les exèquies celebrades a Tarragona en honor de Carles II amb les de Felip V, no s'aprecien grans canvis. En tots dos casos es va rebre una missiva informant de la mort dels reis i es va erigir un túmul a la Catedral de Tarragona. Les úniques diferències que es veuen són, primerament, que amb Carles II s'especifica el recorregut que va fer el seguici fúnebre i amb Felip V no, tot i que probablement era el mateix que se seguia en altres actes. En segon lloc, després de les exèquies de Felip V es va fer l'acte d'aixecament del Penó per a la proclamació del seu successor, Ferran VI; però en el cas de Carles II, en els acords municipals no en queda constància, possiblement a causa del conflicte armat que va esclatar amb motiu de la seua successió. Per últim, els acords que parlen de les exèquies de Carles II estan redactats en català, a diferència dels de Felip V, que estan en castellà.

Per acabar de concloure, crec que tot el que es relaciona amb les exèquies funeràries és un tema que queda obert, perquè encara falten moltes dades. De ben segur que a l'Arxiu General de Simancas hi deu haver prou documentació per ampliar les dades sobre Isabel de Castella, Ferran el Catòlic, Joana de Castella i el seu espòs. La mort dels reis sempre pareix que quede en un segon pla quan s'estudia als monarques; quan en realitat era un moment molt important, no només per l'estrict protocol que es seguia fins a ser enterrat, sinó perquè en cas de no quedar clar qui seria el successor, es podia esdevenir un conflicte armat, com va passar amb la successió de Carles.

9. Aplicació social

D'aquest treball, el que es pot extraure en benefici de la societat és el fet d'organitzar un itinerari, en el qual es recorrin els mateixos carrers que durant l'època dels Àustria desfilava el seguici fúnebre en celebrar les exèquies reials a Tarragona.

Primer es partiria de la Casa de la Ciutat de Tarragona, aleshores situada al carrer Major, on actualment hi ha la seu del Patronat Municipal de Turisme; es baixaria per aquest carrer en direcció a la part baixa de la ciutat, per girar a l'esquerra seguint el carrer de la Nau. A continuació, es pujaria pel carrer de Sant Hermenegild fins arribar a la Plaça del Rei, i des d'aquí es seguiria pel carrer de

la Portella i després pel carrer d'en Granada. Hem de dir que aquests carrers eren importants pel fet que s'hi trobaven edificis institucionals i senyorials de referència: Diputació del General, Casa de l'Abat, la Torre del Pretori o la Casa Canals. Seguiria, fins a girar a la dreta, baixant per la plaça de l'Oli fins arribar al carrer de la Merceria, fent cap a la Plaça de les Cols. Un cop allí, es pujarien les escales de la Catedral de Tarragona fins fer cap a la Seu. Al llarg del recorregut s'explicarien detalls de com eren aquestes celebracions.

Prèviament, en una de les sales del Museu Diocesà de Tarragona s'hauria ubicat una pantalla en que es mostrarien diversos traçats de túmuls fets durant el regnat dels Àustries i també de principis del segle XVIII. Per a, finalment, mostrar en una recreació virtual com quedaria un túmul dintre de la Catedral de Tarragona, i vist des de diversos angles, per tal de que l'espectador es fes una idea de com ho viurien els tarragonins dels segles XVI, XVII i XVIII.

10. Fons arxivístiques

-Arxiu Històric de Tarragona (AHT), *Acords Municipals 1695-1701*, Document Digitalitzat núm. 206.

-Arxiu Històric de Tarragona (AHT), *Acords Municipals 1746-1769*, Document Digitalitzat núm. 236.

11. Bibliografia

-ALBAREDA, Joaquim: *La Guerra de Sucesión de España (1700-1714)*, ed. Crítica, Barcelona, 2010.

-ALLO, Maria Adelaida et al.: “El estudio de las exequias reales de la Monarquía Hispana: Siglos XVI, XVII y XVIII”, *Artigrama: Revista del Departamento de Historia del Arte de la Universidad de Zaragoza*, núm . 19, (2004), pp. 40-94.

-BAENA, José Manuel: “En torno a las exequias de Felipe IV en Sevilla”, *Laboratorio de arte*, núm. 8, (1995), pp. 385-392.

-BARCELÓ, Maria Elena: “Exequias en memoria: el funeral de Isabel la Católica en Flandes”, *Renovatio Medievalium*, (2017), pp. 1.

-CABRERA, Margarita: “Funerales Regios en la Castilla Bajomedieval”, *Acta historica et archaeologica mediaevalia*, 22 (2001), pp. 538-564.

— “El rey ha muerto: ritos, funerales y entierro de la realeza hispánica medieval”, *De la tierra al cielo* (2013), pp. 239-260.

-CONTRERAS, Jaime: *Carlos II el Hechizado. Poder y melancolía en la corte del último Austria*, Temas de hoy. Historia, Madrid, 2003.

- FERNÁNDEZ, Fernando “Las órdenes de caballería como fuente de inspiración y antecedente de la insigne orden del Toisón de Oro”, *Revista de Comunicación Vivat Academia*, núm. 133 (diciembre, 2015), pp. 26-43.

-FERNÁNDEZ, Álvaro: *Isabel la Católica. La fe de una reina*, Ed. Rialp, Madrid, 2014.

- GÓMEZ REQUEJO, María V.: *Los Austrias y las ceremonias alrededor de la muerte del rey, ritual y simbología*, Estudios Institucionales, Madrid, 2016.
- GONZÁLEZ, Pablo: "Arte y propaganda en Italia ante la muerte de Carlos II de España. Imágenes, libros y panfletos entre Austrias y Borbones." *Potestas*, núm. 6 (2013), pp. 225-253.
- HERNÁN, Hugo: "Las relaciones fúnebres sobre la muerte de Carlos V: Aproximación a una tradición discursiva", *Calíope*, núm. 1 (2009), pp. 85-109.
- KAMEN, Henry: *Felipe V. El rey que reinó dos veces*, Temas de Hoy, Madrid, 2000.
- LEÓN, Denise: "La respuesta de la Villa y Corte de Madrid en el siglo XVIII ante la muerte del rey. Evolución de los códigos simbólicos de las Exequias Reales: Emblemas y alegorías", *Anales de Historia del Arte*, núm. 24 (2014), pp. 129-143.
- LÓPEZ- CORDÓN, María Victoria; Gloria Franco Rubio (coord.): *La reina Isabel y las reinas de España: realidad, modelos e imagen historiográfica*, Vol. 1, Fundación Española de Historia Moderna, Madrid, 2005.
- LOPEZOSA, Concepción: "Solemne despedida. Brillante memoria. Las exequias de María Luisa de Orleáns en Palermo a través de la Relación de Francisco Montalbo", *Pecia Complutense*, núm. 14 (2011), pp. 39-53.
- MARTORELL, Ricardo: *Anales de Madrid de León Pinelo. Reinado de Felipe III, años 1598 a 1621*, Estanislao Maestre, Madrid, 1931.
- MINGUEZ, Victor: "Los dos cuerpos de Carlos II", *Monográfico 4* (2016), pp. 68-91.
- MONTIEL, Teresa: "Pragmática de Felipe V contra el abuso de trajes y gastos superfluos", *ArtyHum. Revista digital de Artes y Humanidades*, 10 (2015), pp. 168-179.
- NOGALES, David: "Duelo, luto y comunicación política en la Castilla Trastámara", *Edad Media. Rev. Hist.*, 17 (2016), pp. 327-350.

- ORTIZ, José A.: "Metodología para el estudio de una muerte: las exequias de Carlos II en un contexto de cambio dinástico", dins García López, Jorge; Boadas Cabarrocas, Sonia (Coord.) *Las relaciones de sucesos en los cambios políticos y sociales de la Europa Moderna*. Universidad Autónoma de Barcelona, 2015, pp. 211-218.
- PASCUAL, Jesús F.: "Exequias de Fernando el Católico en España, Italia, Flandes e Inglaterra", *Revista de Estudios Colombrinos*, nº 12, 2016, pp. 7-17.
- PARKER, Geoffrey: *Felipe II*, Alianza editorial, Madrid, 1978.
- POLO, Juan-José: "Exequias a la muerte de Juana I la Loca (1555)", *Xiloca* 14 (1994), pp. 53-56.
- QUIJADA, Diego: "La muerte del rey. Honras fúnebres reales en la ciudad de Palencia en el siglo XVIII", *PITTM*, 84 (2013), pp. 137-163.
- RODRÍGUEZ, Benito: "Datos sobre la reutilización de piezas en los lutos reales del barroco: identificación de tres elementos constructivos", *Tiempos Modernos*, 29 (2014), pp. 1-18.
- RODRÍGUEZ, Inmaculada: "Ritual y representación de la muerte del rey en la monarquía hispánica", *Potestas*, núm. 5 (2012), pp. 155-191.
- ROMERO, Antonio: "Las exequias y los túmulos funerarios dedicados a Felipe V en Sanlúcar de Barrameda en 1746", *Clartare*, N. 6, (2016), pp. 64-117.
- RUIZ, Elisa: "Aspectos representativos en el ceremonial de unas exequias reales (a. 1504-1516)", *En la España Medieval*, núm. 26 (2003), pp. 263-294.
- SANZ, Omar: "El túmulo de Felipe II en *El amante agradecido* de Lope de Vega: una imagen para la historia", *Anuario Lope de Vega. Texto, literatura, cultura* (2012), pp. 210-232.
- SOTO, Victoria: "La configuración de un modelo. Los catafalcos madrileños durante el reinado de Felipe V", *Espacio, Tiempo y Forma*, Serie VII (1989), pp.169-195.
- VARELA, Javier: *La muerte del rey. El ceremonial funerario de la Monarquía española (1500-1885)*, Turner, Madrid, 1990.

-ZALAMA, Miguel Á. et al.: "Exequias por la reina Juana I en Londres: Religión, política y arte", *Potestas*, núm. 8 (2014), pp. 149-174.

-ZAPATA, Teresa: "El catafalco para las exequias reales de Carlos II", *Anuario del Departamento de Historia y Teoría del Arte*, vol. XI (1999), pp. 251-262.

12. Webgrafia

- FERNÁNDEZ, Manuel. *Felipe II*. 2018.

<http://dbe.rah.es/biografias/10065/felipe-ii>

-Museo del Prado. *Traza del Túmulo en honor de Carlos II, erigido en Madrid (alzado)*.<https://www.museodelprado.es/coleccion/obra-de-arte/traza-del-tumulo-en-honor-de-carlos-ii-erigido-en/2c0f627c-a71f-410f-84f4-054a94a33fb2>

-*Gazeta de Madrid*, Núms. 42 i 44 de 1700; Núm. 28 i 30 de 1746. Consultat el 24/02/2021 a <https://www.boe.es/buscar/gazeta.php>

-*Historia National Geographic*. "Así murió Felipe II, el rey prudente". 13/09/2013. https://historia.nationalgeographic.com.es/a/asi-murio-felipe-ii-rey-prudente_7603

-PÉREZ, María de los Ángeles. *Mariana de Neoburgo*. 2018.

<http://dbe.rah.es/biografias/11530/mariana-de-neoburgo>

-PORTELL, Rafael. "Exequias celebradas en memoria del Emperador Carlos V en la catedral de Santa Gúdula" (2014). Consultat el 05/12/2020 a: <http://carlosv.sociedadheraldica.es/exequiascarlosv.pdf>, pp. 1-7.

-*Testamento y Codicilo de Isabel la Católica*, Ministerio de Educación de España, 2013, pp. 25-37. Consultat el 17/04/2021 a:

<https://elibro-net.sabidi.urv.cat/es/ereader/urv/49369?page=51>

-*Testamento de Fernando el Católico*, Biblioteca Digital Hispánica, 1516, pp. 403-482. Consultat el 26/04/2021 a:

<http://bdh-rd.bne.es/viewer.vm?id=0000050678&page=1>

- *Testamento de Carlos V*, Madrid, Centro de Publicaciones, Ministerio de Cultura y Deporte, 1982, pp. 283-452. Consultat el 26/04/2021 a:

https://sede.educacion.gob.es/publiventa/descarga.action?f_codigo_agc=4351_19

- *Testamento de Felipe II*, Madrid, Centro de Publicaciones, Ministerio de Cultura y Deporte, 1982, pp. 453-610. Consultat el 26/04/2021 a:

https://sede.educacion.gob.es/publiventa/descarga.action?f_codigo_agc=4351_19

- *Testamento de Felipe III*, Madrid, Centro de Publicaciones, Ministerio de Cultura y Deporte, 1982, pp. 611-740. Consultat el 26/04/2021 a:

https://sede.educacion.gob.es/publiventa/descarga.action?f_codigo_agc=4351_19

- *Testamento de Felipe IV*, Madrid, Centro de Publicaciones, Ministerio de Cultura y Deporte, 1982, pp. 741-910. Consultat el 26/04/2021 a:

https://sede.educacion.gob.es/publiventa/descarga.action?f_codigo_agc=4351_19

- *Testamento de Carlos II*, Madrid, Centro de Publicaciones, Ministerio de Cultura y Deporte, 1982, fols. 110 a 112. Consultat el 26/04/2021 a:

https://sede.educacion.gob.es/publiventa/descarga.action?f_codigo_agc=4351_19

-Universidad Complutense de Madrid. *Transcripción de la obra: Epítome de la vida y costumbres, muerte y entierro del Catholico monarca Don Phelipe Quinto*. 2003. Consultat el 28/04/2021 a: <https://eprints.ucm.es/id/eprint/12953/> pp. 1-9.

13. Annexes

Thomas Arnaly.

Fonts propostes per los ^{llos} Senyors Consells que s'odia de arx que l'on
savem alij l'arx El Comen May Zany han redat una Carta
de la ^{llos} Senyors Principes & Armadas Virrey & Capita General El
pont Enxupat & Conf- a bon mclay d'apay El Rey nostre Senyor
encaragat l'on forma sua per la indignitat conforme n'ha fe
lo secretari qu'el Regnan d'on ab altre l'ora d'apay de la Reina
nossa Senyora D'Isabel de la Junta & l'govern de la Monarquia
vingtra alij l'on El Capita d'Isabel de la Junta en la qual d'onan lo
bonorable sentiment a eta l'etat de la mort natural de la
L. L. & Real Mag- El Rey nostre Senyor D^{ne} Carlos Segon de glori-
a & eterna memoria que gran d'onan d'onay l'apay Carta
son Regna al ^{llos} Consell per mi Secretari l'on mclay d'apay &
d'on l'etat qui y del l'onos segunt.

La Reina & Governadors

Amada & fideles mugiers L'onay primere & ate May fue dies
d'onay d'onay p'ar al Rey nostre Senyor D^{ne} Carlos Segon (que
Reyna d'onay) havint d'onay los sacramentos de la d'onay l'on

AHT. Notificació a Tarragona de la mort de Carles II.

acostumbrada prada & aido su fin tan Charles & Complota como
su vida & nuevo dolor igualmente conyugiente a su vida
fina como si que con este Dios y los Reinos de jandinos por lo mismo
y de la Monarchia durante la autonomia de que no se debe
por su suceso en ella como lo entenderen el Principe Darmstadt
Lugarteniente & Capitan General en su Principado seguen mas
previendo de sus noticias para que lo sepan como es justo operando
de buena obediencia no acompañaran en tan sus sentimientos
que harian por vna parte la demostracion en estas cosas como
que en semejantes casos se ha acostumbrado en la forma que
los precedora el Príncipe & Darmstadt que atenderen
a su última voluntad de su Magestad venga su deseo cumpli-
miento por ser lo que mas conviene a la misma & para mas bien
en que viviermos agradable complacencia. Dada en Madrid a
diez de Noviembre de mil setecientos. Yo la Reina

AHT. Missiva de la reina Marianna de Neoburg per tal de celebrar les exèquies en honor del seu espòs.

Donat Cerezo Joseph Llana
 fench proposat per los M^{tes} Señors Consells que en Virtut de la re-
 solucio presa per lo M^{te} Consell al quatorze del Corrent mes acorda
 de las funerarias de la S. C. R. Magest lo Rey nostre Senyor Carlos segon
 que pore de Gloria fent comissio adit M^{te} Señor Consell peraque se
 fane lo que convenga en rahio de ditas funerarias perço se proposa
 a V^{ostre} si se enviara embaixada al M^{te} Capitel para tractar ditas
 funerarias I quins Ciutadans li enviavan.
 I per dita M^{te} Junta fench determinat que fane dita embaixada
 adit M^{te} Capitel fent comissio als S^{res} D^{ns} Joan de Borador I M^{re}
 I D^{ns} Bonava de Vidal para fer aquella tractar abort M^{estre} Ca-
 pitlo de ditas funerarias
 I encontinent en Virtut de dita resolucio anaren dits S^{res} Comis.

AHT. Enviament a Madrid de dos delegats de Tarragona.

AHT. Ordenança del Consell de Tarragona per a que la població es vesteixi de dol per la mort de Carles II.

plicar a nostre Senyor per la Anima de la profeta Sara Vn
 Maginat el Rey nostre Senyor La Duella Catholica d'auellin en la
 sua Sta gloria & donemnos felis sues en la Monarquia & Espar
 gja & conseruato de la Pau entre los Principes Christianis & con
 uencio dels hereges ala Sta Iglesia amen. E perço Manam a tot
 feta la pnt publica crida per los llochs causamats de la pnt Crida
 E quada si qui quada si ha &
 Si nota que tota antea de la feneraria ala mita de la
 una crida per lo Corrador de la ciutat ab forma haca mita
 amant dit Corrador cavall & don Minyo ab una aca la
 qual crida es el d'hor leguent.
 Aca gats quoy monfican & fan a saber a tothom generalment
 per mandament de la Senjoria a instancia de la Sta Senyoria
 els que dema que sera diapte que contan al quatre dia del
 pnt d'horant mes de Doembre se fan & celebren les obsequias per
 la anima de la Santa Catholica & Real Maginat del Rey nostre
 Senyor Carlos Segon la qual ja sent veyu, E perque la dita ob
 sequias son fetas ab la honra & reuerencia que deu mana per
 la dita Senjoria a tothom generalment de qual lloc & estament
 quoy, condicio que se que en forma de cinquanta llochs de
 quoy feren ditas obsequias & seninam excar. las Campanes hejen
 de plegar & tocar vuy portas & Bagues & vayan tota a la seu
 per la celebracio de ditas obsequias Talhi preparan a nostre Senyor
 deu per la Anima de dita Santa Catholica & Real Ma

AHT. Celebració de les exèquies de Carles II el dia 4 de desembre del 1700.

Bucarica Plaga d'ay cob. dnt ala seu entrant per la porta del
 cor. E amentaran en los banys que se acostuman amentar los
 señors Canonges ab esta forma los dos señors Deputats E los señors Con:
 sil encap al banch del sepon cor los dos señors Condes de Ma:
 nritjana E Ma. Penxa. Matesop E sobre los Procuradors de las
 Compañias en los banys Inmediats cada hu per son onde con:
 forme se acostuma E amentati que foren comensaren a fer las
 absoluy las religions cada hu per la Antiguitat E acabati los
 offit E abolta general sen amaren los dits señors Condes
 E Consellors en casa de la ciutat ab la mateixa forma que ama:
 ren ala seu ament per la porta del cor dret al portal Major
 en alay de la seu cano de la maneria cano de Vila roma Plaga
 al Rey Carner de la man. E Carner Major dnt acasa la ciutat
 E posati dins dita can de la ciutat en la sala nova del consell
 Juntos foren donaday las gracias per part de la ciutat laqualz las
 dona per part de dits Mtes señors Condes lo Noble Señor Don
 Joan de Borcades E l'her E acabado la dita junysio cada hu
 sen ana en la casa.

AHT. Itinerari que va seguir el seguici fúnebre el dia de les exèquies per Carles II a Tarragona.

Condes que se regiraron la villa en o ruyne de la
 faxan d'ay Zabguina Conformitat.
 E por dita M^{te} Prohomaria facha E liberat que fins atant
 que la ciutat tinga noticia certa de que la ciutat de Bar:
 celona o diputacio han deixat los dols o la ciutat tinga car:
 ra al Rey nostre Señor para aliviarlos o llevarlos al Rey
 nostre Señor que goze de gloria que continuen ab la matei:
 xa Conformitat que fins vuy han acostumat los Mtes señors Condes.

AHT. Continuació per seguir vestint la ciutat de Tarragona de dol per la mort de Carles II.

dia 15 de Julio En la Ciudad de Tarragona dia viernes a los
 quince del mes de Julio de Mil setecientos y
 Quarenta y seis años Hallandose junto convo-
 cado y Congregado el May ^{or} Ayuntamiento
 de sus Cortes y Reg^o de la misma Ciudad en
 el lugar y forma acostumbrados y con pre-
 sencia del Exmo Sr. Cortes^o en el qual asis-
 tieron y se hallaron presentes Muy Señores
 don Juan Semeres Abogado don Alexandro Car-
 tier don Joseph de Claver don Juan de Salazar
 y don Carlos Bonifacio de la misma Ciu-
 dad y en el se trato y acordó lo siguiente
 Carta del Exmo Sr. Capⁿ de Alenque
 avisa la muerte
 del Rey nro Sr. Ha sido sabiendo y leida en auto de acuerdo
 una Carta del Exmo Sr. Marques de Campo
 fuenes Doria y Capitán de al de este ex^{to}
 y Príncipe en la que se ordena al Sr. Marques
 de la Unca nada en carta de Doria de este mes
 avisa la muerte del Rey Padre nro Sr. don
 Felipe quinto y su señoría lo avisa de orden
 de su Mag^o y que con posesión que se seguira se
 avisara a las Cortes y fumerales que requie-
 re semejante noticia en vista de lo qual
 acordó su señoría que dicha Carta se lie en
 este acuerdo como lo queda baxo esta
 Sen(17) y al y que se responda a su Ex^{ta} pon-
 derando el sentimiento de la funebre no-
 ticia

AHT. Notificació de la mort de Felip V a Tarragona.

dirigida en su sobre = Don el Rey = Al
Consejo Justicia Regidores, Cavalleros, es-
cuderos oficiales, y Sombreros buenos dela
miciud. de Barcelona; Cuya carta avia
ya sabiendo dho cau. ~~Consejo~~ con el Exmo
su Consejo y aviendose leido se ha visto
ser firmada por el Rey nro. q. que Dios q.)
Dada en el Buen Retiro a veinte y siete del
proximo pasado mes de Julio de este Corate
año da que aviendose leido con toda aten-
cion se ha visto que en ella explica su Real
Mag.^d el sentimiento de la Muerte de su Padre
y su Abn Felipe Quinto de gloriosa memoria
y que en tan grande perdida ayudemos a
su Real Mag.^d con el justo sentimiento co-
mo a buenos y fieles Vassallos y que cum-
plamos con nuestra obligacion disponga-
mos que en esta Ciud. se hagan las honras
funerales y demostraciones de sentimiento
que en semejantes Casos se acostumbra,
arreglandose en quanto a los lutos a lo
dispuesto en la pragmática y ordenanzas. Y
visto el contenido de la Real Carta que es-
te Ayuntamiento ha recibido y aceptado con
el honor y reverencia de vidos la ha bea-
do su señoria y puesto sobre su cabeza
y mandado que dicha Real Carta origi-
nal sea liada en este auto y libro Capitu-
lar como lo queda baxo esta Sen (24) y al
y ha resuelto que se cumpla y execute
quanto su Real Mag.^d dispone y manda
y en su consecuencia se da Comission a
los Cavalleros Reg.^{tes} don Juan Lorenzo de
Calatrava p.^a que dispongan y executen lo

quanto sea menester, assi p^a el funeral co-
 mo p^a el luto y que de todo agan una
 exacta relacion al M. I. Ayuntamiento.
 En la qual se enla que p^a de aver fabricado con el p^o m^o se conseq^a
 p^a de aver fabricado con el p^o m^o se conseq^a
 se agasus de la casa que su p^a le ha entregado que en su
 macion y que en su p^a se agasus de la casa que su p^a le ha entregado que en su
 esta ciudad se agasus de la casa que su p^a le ha entregado que en su
 levanten los p^a les y hombres buenos de la mⁱ Ciudad de Tarragona
 dones en su p^a nombre y en la obla con el sello Real: da la cede
 presente al Muy M^o Ayuntamiento la que vista y
 seida se ha enconstrado ser del Rey nro s^a que
 Dios g^a y de su Real mano firmada y pon el
 secreto de su Mag^a referenda: Dada en el
 ayuntamiento a veinte y ocho de Julio de este
 mismo año. En cuya carta dispone y manda
 su Real Mag^a que con motivo de aver passa-
 do a mejor vida su amado Padre a n^o Eli-
 pe Quinto de gloriosa memoria y recaído en su
 Real Persona como a hijo primogenito y prin-
 cipe suado en España todos sus Reynos esta-
 dos y Señorios por decreto señalado de su Real
 mano de veinte y uno del proximo pasado
 mes: Ha resuelto su Mag^a se exprese su pro-
 clamacion y se levanten los vendones en esta
 Ciudad por su Mag^a y con su Real nombre y que
 se agan las demás ceremonias que en se mejan

AHT. Ordenança per part de Ferran VI de que Tarragona el proclame rei mitjançant l'acte del Penó.

en Confexillo con aquellos Cavalleros Ca-
nonigos y en Confexiere despues siempre
que fuesse conveniente p^a el destino el dia
en que los funerales deviesse executarse.
En la misma Conformidad sinieron rela-
zion a su Señoría de que en virtud de la am-
plia Commision que fuese auido barerles
en quanto a dños funerales sinieron presente
al mismo Sr Corregidor el diseño de el tu-
mulo ó Capilla adriente que se formó p^a
los funerales del Rey y Sr Arçobispo de Lima
no que a Dios haya del qual gustó mucho su
Ex^{ta} Como realmente fue muy aplaudido
en aquella ocasion y aviéndose saltado su
coste y deseando la possible brevedad
tenian acordado con Franco Ruvira
Carpintero su formacion y execucion
total por el mismo precio que lo fabricó
el Indiano Carpintero Juan Bonet en aque-
lla ocasion. No menos expusieron a su señ-
ria los mismos Cavalleros Commisiona-
dos que en los passos que devian darse
sobre la execucion de funerales se les offe-
cian algunas dificultades que desea-
van Comunicarlas a su Señoría p^a su
mayor acierto. Y Saviendo su Señoría
reflexionado sobre la relacion de los
passos y dados por los dños Commisio-
nados resolvio aprobar como aprova-
ron aquellos en todo y por todo y en
quanto a lo ultimo de tener algunas
dificultades que proponer acordó su
Señoría que se practicasen todos los

los pasos convenientes siguiendo en todo lo
que se practicaron en los demás funerales que
se han executado en los antecedentes S^{tes} Reyes
que Dios saia; No solo en lo que mira a vesti-
dos de luto si y también a lo que mira al gasto
de seray demás que se ofreciere Y el sermón o
oracion fúnebre que en el día de el funeral
deveria aver acorda su señoría elegir y
nombrar al d^o. Thomas Feu de la compañía
de Jesus p^a cuyo fin se ha dado la orden al
síndico de la ciudad p^a que de parte de su
señoría fuesse con recado del Muy M^o x^e
Ayuntamiento y participase al d^{ho} padre a Feu.
La resolución se avia tomado
Ante mi
Thomas Feu de la compañía de Jesus

AHT. Es tria al Pare Thomas Feu per donar el sermó per les exèquies de Felip V.

Que se hagan las exequias de n^{ro} Sr^o D^{no} Felipe Quinto el día 16 de Set^{bre}.
 Ante mi
 Los Cavalleros Comisionados para la disposi-
 ción del funeral del difunto Rey Padre n^{ro} Sr^o
 D^{no} Felipe Quinto (que S^a gloria haya) han he-
 cho pnte al M^{te} J. N^o y^{te} am^{te} que el humilde,
 Capilla ardiente estava y^a en estado de que den-
 tro quatro, o cinco dias se finalizaria, y que se
 sirva y se lo que fuere servido. En vista
 de lo qual acordó S^a S^{ra}, que los Cav^{os} D^{nos} Alex^{andro} Carlier, y D^{no} Juan Lorenzo de
 Salarraga se confieran con los S^{ndicos} del M^{te}
 M^{te} Cab^{ildo}, y queden acordados del día en que
 se deverá hazer el funeral. Y habiendo cum-
 plido los Cav^{os} Comisionados lo puelto por el
 M^{te} N^o y^{te} am^{te}, y confenidene con los M^{tes} S^{ndicos}
 del M^{te} J. Cab^{ildo} sin disgregame al N^o y^{te} am^{te}
 en atención de no haver día mas a pro-
 porite que el Viernes proximo diez y seis de este
 mes, si parecia al M^{te} J. N^o y^{te} am^{te} se harían las ex-
 equias. En vista del qual acordó S^a S^{ra} que el proxi-
 mo citado Viernes se hagan las exequias de n^{ro} Sr^o
 Santo Rey, y Sr^o D^{no} Felipe Quinto que Dios haya.
 Ante mi
 Thomas Prato y Subexp^{to} de qual
 substituto de D^{no} Nav^a Prato mud^a
 de lo^{no} de su denonia por su indisposicion
 17 de Set^{bre} En la Ciu^d de Tarrag^a día sábado a los diez y siete del mes de
 Set^{bre} de millte e cientos quarenta y seis años. Hallandose juntos

AHT. Establiment del dia 16 de setembre del 1746 per a les les honres a Tarragona en honor de Felip V.

Que se pague. Se ha echo pnte en Ayuntamiento una cuenta de
la cuenta de Juan Pastor Cexero de la pnte Ciudad de la Coruña
para del funeral del Rey
que se gastó en el día diez y seis del mes de
de esta año, en cuyo día se hizo el funeral
Nro difunto Monarca don Felipe Quinto que
sta Lloria paga cuyo total importe es el de cien
to setenta y ocho libras siete bueldos En vir-
ta de la qual y de que dha Cexa sirvió p el
funeral de dho difunto Rey y 8^a y de que
dha cuenta va visada por el Cavallero
don Alexandro Carlier Commissionado p
el expressado funeral. Resolvió su señoría
que al pie de dha cuenta se despache su li-
branza en la forma estilada

AHT. Pagament a Juan Pastor pel cost de la cera durant les exèquies de Felip V a Tarragona.

pendencia. Y en vista de todo lo qual fue
por su Señoria acordado dar en comu-
nicacion a los Cavalleros Reges. Dn. Joseph de
Claver y Dn. Carlos Boni. para que manden
a las Cofradias o Excmos de esta Ciudad
el mas decente adorno y arreo de las Ca-
lles para el dia en que se aytaraxa la propi-
a Proclamacion, repartiendo a dichos
Excmos los parajes y puestos que se les as-
señalaxon en el año de Mil setecientos
veinte y quatro. Y que se escrivan Cartas
a los Rdes y Rras Abades de los Reales Monaste-
rios de Poblet y S. S. Cruzes y los Rdes Reges
de la Villa de Valls suplicándoles a cada
uno de por si se sirvan favorecer al Rde
Ayuntamiento con todas las sedas y tapi-
cerias, que pudiessem para contribuir al
lucimiento de la Real Proclamacion
que es tanto del Real agrado. Y que a este
fin se den las Cartas de credencia al
Sindico de la Rde Ciudad para que passe
a los Reales Monasterios de Poblet y S. S.
Cruzes a el referido fin, gastando de los

AHT. Petició a Poblet, Santes Creus i Valls de tapissos i sedes per a l'acte de proclamació de Ferran VI a Tarragona.